

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

ТРАВЕНЬ
ЧЕРВЕНЬ

2016

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Ажнюк Л. В. Типологія об'єктів лінгвістичної експертизи і методика їх дослідження	3
	Белей Л. Л. Мовне очуднення як інструмент маніпулятивного творення «русинської» мови	19
	Ніколаєнко Л. І. Оцінка в мовній концептуалізації емоцій групи «Співчуття»	32
	Пелипенко О. А. Засоби номінації малих сукупностей в українській та іспанській мовах	41
	Шестопає О. С. Наголошення інфінітивів у «Енеїді» І. П. Котляревського	50
	Дочу А. Р. Тюркізми в англійській та інших індоевропейських мовах	63
	Ідзьо М. В. Фразеологічні одиниці як засоби мовної експресивізації в текстах сучасних польських ЗМІ	69
РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ		
	Тараненко О. Півторак Г. Історико-лінгвістична славістика : Вибрані праці	77
	Іван Андрійович Стоянов	82

CONTENTS	Azhniuk L. V. The typology of objects and the methods of the linguistic expert examination	3
	Beley L. L. Linguistic defamiliarization as an instrument of manipulative creation of the «Rusyn» language	19
	Nikolaïenko L. I. Assessment in the linguistic conceptualization of emotions of the group of «Compassion»	32
	Pelypenko O. A. Means of nomination of small collections in Ukrainian and Spanish	41
	Shestopal O. S. Accentuation of Infinitives in Ivan Kotlarevsky’s «Aeneid» . . .	50
	Dochu A. R. Turkisms in English and other Indo-European languages	63
	Idzo M. V. Phraseological units as a means of language expression in the contemporary Polish media	69
	REVIEWS AND ANNOTATIONS	
	Taranenko O. Pivtorak H. Historikal linguistic slavistic studies : Selected works	77
	Ivan Andrijoyvych Stojanov	82

ТИПОЛОГІЯ ОБ'ЄКТІВ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ І МЕТОДИКА ЇХ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглядаються типологічні особливості двох основних різновидів текстів, що стають об'єктами лінгвістичної експертизи: (1) тих, мова яких регулюється спеціальними нормативними документами (публікації ЗМІ, публічні промови і заклики, реклама і т. ін.) і (2) тих, які самі є регуляторами суспільних відносин (законодавчі акти та інші офіційні документи, хартії, статuti, договори, угоди і т. ін.). Аналізуються концептуальні підходи до застосування конкретних методів дослідження відповідних текстових матеріалів.

Ключові слова: лінгвістична експертиза, юридична лінгвістика, юридична визначеність, лінгвальна визначеність, методика лінгвістичної експертизи, документальний спір, прагматика, перформативність.

Лінгвістична експертиза — це спеціалізоване мовознавче дослідження текстових матеріалів, інших мовних об'єктів, а також невербальних засобів комунікації, які в поєднанні з вербальними генерують смисли у повідомленні. Завданням такого дослідження є з'ясування питань, які виникають у правозастосуванні через потенційну множинність інтерпретацій повідомлення, у тих випадках, коли відмінні інтерпретації передбачають відмінні юридичні наслідки. Проблема співвіднесення фактів мовлення з викладеною в законі диспозицією юридичної норми, з одного боку, пов'язана з закладеною в мові можливістю варіативного відображення дійсності та з потенційною множинністю інтерпретацій тексту, а з другого боку, зумовлена фундаментальним принципом юридичної визначеності, а відтак очікуваними односторонністю юридичної норми та однаковістю її правозастосування.

Дослідження з лінгвістичної експертології тісно пов'язані з лінгвоконфліктологією — напрямом комунікативної лінгвістики, який вивчає проблеми некооперативного (конфліктного) спілкування¹. На думку багатьох фахівців у галузі прикладної лінгвістики і юридичної лінгвістики, дедалі актуальнішим стає теоретичне дослідження прикладних аспектів лінгвоекспертної діяльності та вироблення їх методологічної основи². Поява нових напрямів лінгвістичної теорії стимулює розвиток нових підходів, придатних для розв'язання прикладних задач на

¹ Голев Н. Д., Матвеева О. Н. Лингвистическая экспертиза: на стыке языка и права // Юрислингвистика-7 : Язык как феномен правовой коммуникации / Под ред. Н. Д. Голева. — Барнаул, 2006. — С. 172; Кара-Мурза Е. С. Лингвоправовой конфликт как объект исследования в лингвоконфликтологии // Юрислингвистика-10 : Лингвоконфликтология и юриспруденция / Под ред. Н. Д. Голева и Т. В. Чернышовой. — Кемерово ; Барнаул, 2010. — С. 114.

² Див., наприклад: Баранов А. Н. Лингвистическая экспертиза текста. Теоретические основания и практика. — М., 2006. — 592 с.; Бринев К. И. Теоретическая лингвистика и судебная лингвистическая экспертиза. — Барнаул, 2009. — 252 с.; Бринев К. И. Лингвистические теории и лингвистические экспертные исследования: проблема взаимосвязи юридической и теоретической лингвистики // Юрислингвистика-10. — С. 176–186.

межі лінгвістики і юриспруденції, приводить до зміни уявлень про об'єкт аналізу й до апробації новітніх методів його дослідження. Пропонована в цій статті типологія об'єктів і методів ґрунтується на фактичному матеріалі експертних досліджень, виконаних в Українському бюро лінгвістичних експертиз НАН України.

Використання мови в інституціалізованих дискурсивних сферах регулюється значною кількістю норм, викладених у законах і в підзаконних актах. Регламентованим є офіційно-ділове мовлення — від нормативних актів найвищого рівня до внутрішніх інструкцій, розпоряджень та особистих документів; спеціальними нормативними актами регулюється мовлення ЗМІ й усне публічне мовлення, насамперед способи представлення інформації про особу; існують нормативи, які накладають обмеження на використання мовних і позамовних засобів для реклами, для маркування товару й донесення до споживача інформації про нього, для створення індивідуалізованих комерційних і некомерційних позначень; існують стандарти для записів імен, прізвищ, та інших власних назв, транслітерованих з української мови латиницею, тощо. Нормативні документи різних рівнів — кодекси, закони, постанови, інструкції тощо, які регулюють відносини в різних соціальних сферах, у багатьох положеннях формулюють вимоги до оформлення текстів відповідного дискурсу, накладають істотні обмеження на структуру такого тексту, на форму представлення інформації та на її обсяг, на використання тих чи інших мовних засобів, встановлюють принципи юридичної інтерпретації тексту і таким чином регламентують використання мови у відповідних сферах³. Ці численні різнопланові юридичні норми, які дисперсно представлені в українському законодавстві і які ще ніколи не розглядалися комплексно, створюють нормативну матрицю використання мови в інституціалізованих сферах і фактично підпорядковані спільній меті: вони захищають мовні права особи — як носія мови і як її користувача.

Лінгвістична експертиза досліджує текстовий матеріал або інші мовні об'єкти, а також невербальні засоби комунікації. Висновок лінгвістичної експертизи може використовуватися в суді як доказ, тому очікуваний ступінь його об'єктивності є дуже високим. Підсумкова лінгвістична оцінка мовленнєвого факту має бути аргументовано зведена до однозначної відповіді. Як показує сучасна лінгвоекспертна практика, коло завдань, які успішно може вирішувати лінгвістична експертиза, істотно розширюється завдяки використанню теоретичних засад і методичних підходів лінгвістичної прагматики. Представлена в цій статті типологія лінгвістичних експертиз урахує лінгвопрагматичні передумови конфліктів, пов'язаних з інтерпретацією мовних об'єктів, і на цих підставах виокремлює кілька типів лінгвоекспертних задач, які найчастіше висуває практика правозастосування і для розв'язання яких необхідні спеціальні знання з лінгвістики.

З усього масиву експертиз з використанням спеціальних знань у галузі лінгвістики виділяються дві великі групи, що протиставляються за об'єктом дослідження⁴. Це, по-перше, експертизи публічних текстів або інших мовних об'єктів,

³ Серед нормативних актів, до яких сторони конфлікту апелюють найчастіше, слід виділити, зокрема, статтю 213 Цивільного кодексу України «Глумачення змісту правочину»; Закон України «Про інформацію»; Постанову Пленуму Верховного суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи», закони «Про рекламу»; «Про захист прав споживачів»; «Про захист від недобросовісної конкуренції» та ін.

⁴ Авторознавчі експертизи, які мають в Україні більш тривалу історію й використовують насамперед не власне лінгвістичні, а статистичні, текстологічні та деякі інші методи дослідження, у цій статті не розглядаються.

мова яких регулюється спеціальними нормативними документами і які були оприлюднені медійними засобами або в інший спосіб (публікації в електронних і друкованих ЗМІ та в соціальних мережах, тексти теле- і радіопередач, усні виступи публічних осіб, рекламні тексти, інформація для споживачів товарів і послуг, комерційні назви), і, по-друге, — експертизи текстів документів, які самі регулюють суспільні відносини — від нормативних актів найвищого рівня до особистих документів і офіційних листів.

Юридичні конфлікти, пов'язані з різночитанням текстів документів, що регулюють суспільні відносини, правники називають документальними спорами. Причиною цих конфліктів стає те, що сторони відстоюють відмінні інтерпретації спірного тексту або кількох текстів, пов'язаних дискурсивно. Об'єктом аналізу лінгвістичних експертиз у справах про документальні спори стають тексти нормативних актів та інших документів, які передбачають юридичні наслідки (технічних регламентів, статутів, протоколів, офіційних листів, договорів, боргових зобов'язань, заповітів тощо). Слід наголосити, що лінгвістична експертиза досліджує виключно мовні параметри такого тексту, а не тлумачить викладену в цьому документі юридичну норму. Завдання експерта — встановити, яка з альтернативних інтерпретацій тексту або його сегментів має лінгвістичні підстави, і, що не менш важливо, аргументовано відхилити іншу інтерпретацію, яка не має опори в тексті. Вихід експерта-лінгвіста за межі своєї компетенції може бути підставою для визнання експертизи нікчемною.

Тексти документів, які регулюють суспільні відносини, представляють юридичний дискурс і за своїми прагматичними характеристиками становлять порівняно однорідний об'єкт лінгвістичного дослідження. Прагматична структура і зміст юридичних документів у межах жанрових різновидів є усталеними, а відповідні дискурсивні практики — сформованими. Це дозволяє максимально формалізувати процедуру лінгвістичного аналізу.

Відмінні інтерпретації тексту такого документа виявляються в процесі його правозастосування. Причиною різночитань стає вчинення однією зі сторін певних дій (здебільшого не мовленнєвого характеру), які в контексті спірного документа оцінюються сторонами по-різному. Наприклад, сторони конфлікту можуть по-різному оцінювати: обсяг повноважень посадової особи — у контексті статуту підприємства; публічні висловлювання особи — у контексті правил професійної етики; порядок нарахування відсотків — у контексті кредитного договору; порядок і розмір сплати податків — у контексті податкового кодексу; кваліфікацію протиправної дії — у контексті кримінального кодексу; останній день повернення позички — у контексті боргового зобов'язання тощо. З юридичного погляду, на одній шальці терезів опиняється норма (експлікована в тексті, який регулює відповідні правовідносини), а на іншій — вчинена дія (або бездіяльність), яку сторони оцінюють як прийнятну або неприйнятну: рішення посадової особи, публічний виступ адвоката, сума сплачених відсотків або сума стягнених податків, інкримінована стаття кримінального кодексу, дата виплати за борговим зобов'язанням тощо. Лінгвістична експертиза не може оцінювати вчинені дії й не може коментувати правовий бік питання, вона досліджує текст або інший мовний об'єкт. Тому при використанні лінгвістичної експертизи як інструмента для розв'язання такого юридичного спору необхідно звести цей спір до спільного лінгвістичного знаменника: покласти на обидві шальки терезів виключно мовний матеріал. Цього можна досягти шляхом ряду прагматич-

них трансформацій, чітко окресливши завдання експерта у вигляді коректно сформульованих питань.

Приклад 1. Пунктом X договору іпотеки передбачено, що за певних обставин іпотекодержатель надсилає іпотекодавцеві офіційну *вимогу* визначеного змісту (що передбачає певні юридичні наслідки). Пунктом Z цього договору передбачено, що за інших обставин іпотекодержатель надсилає іпотекодавцеві офіційне *повідомлення* визначеного змісту (що передбачає інші юридичні наслідки). Іпотекодержатель надіслав іпотекодавцеві один офіційний документ («заяву-вимогу»), який інтерпретує і як офіційне повідомлення, і як офіційну вимогу водночас. Іпотекодавець бере під сумнів правомірність такої дії й по-своєму інтерпретує ті юридичні наслідки, що їх передбачає надісланий йому документ.

Лінгвістична експертиза не може аналізувати юридичний аспект питання й робити висновок про те, чи є правомірним поєднання цих двох юридичних дій в одному документі. Але лінгвопрагматичний підхід дає можливість розглянути досліджувані тексти (договір іпотеки й надіслану іпотекодавцеві заяву-вимогу) як мовний інструмент реалізації певних правовідносин і, проаналізувавши функціональні параметри заяви-вимоги, дозволяє отримати лінгвістичну проекцію цього документального спору. Адекватна лінгвістична проекція юридичної проблеми пов'язана з коректним формулюванням питань, які виносяться на розгляд експерта. Відповідь на ці питання має бути недвозначною підставою для розв'язання юридичного спору. Зокрема, спираючись на базовий для лінгвістичної експертизи принцип лінгвальної визначеності тексту, який передбачає юридичні наслідки, і застосувавши експертну презумпцію прагматичної відповідності цього тексту⁵, лінгвіст може дати однозначну відповідь на такі питання: 1. Чи є лінгвістичні підстави вважати текст заяви-вимоги, наданий для експертного дослідження, офіційним повідомленням, передбаченим пунктом Z договору іпотеки?; 2. Чи є лінгвістичні підстави вважати текст заяви-вимоги, наданий для експертного дослідження, офіційною вимогою, передбаченою пунктом X договору іпотеки?

На відміну від текстів документів, які передбачають юридичні наслідки, публічні тексти⁶ та інші мовні об'єкти, мова яких регулюється спеціальними нормативами, а саме: публікації в друкованих й електронних ЗМІ; тексти радіомовлення; тексти телевізійних сюжетів, виступів та інтерв'ю, часто супроводжувані відеорядом, який може бути важливим складником прагматичного змісту повідомлення; реклама, де мовні об'єкти нерідко взаємодіють з візуальними зображеннями та відеорядом; інформація для споживачів товарів і послуг; комерційні найменування, — репрезентують відмінні дискурсивні сфери. Це означає, що об'єкт дослідження в таких експертизах має відмінні лінгвопрагматичні параметри. Разом з тим об'єктом лінгвістичного дослідження в таких експертизах стають також і тексти нормативних актів, що регламентують використання мови у відповідних сферах. Викладена в законі норма встановлює для тексту відповідного дискурсу певний прагматичний інваріант і формулює його диференцій-

⁵ Докладніше про моделювання аргументації в цій експертизі див. далі в ілюстрації до застосування в лінгвістичній експертизі презумпції прагматичної відповідності.

⁶ Як публічні тексти тут і далі розглядаємо тексти, адресовані невизначено широкому колу осіб й оприлюднені в будь-який спосіб, що належать до інституціоналізованих дискурсивних сфер. Використання мови в таких сферах регламентується в спеціальних нормативних документах.

ні ознаки⁷. Завдання лінгвістичної експертизи — співвіднести з цим інваріантним значенням прагматичний зміст досліджуваного тексту та його частин і встановити, чи мають ті чи інші змістові відхилення в контексті винесених на розгляд питань релевантний характер. З огляду на те, що в таких експертизах досліджуваний публічний текст і текст нормативного документа (у якому юридична норма стає фактом мовлення) представляють відмінні дискурсивні сфери, їх співвіднесення вимагає ряду прагмалінгвістичних трансформацій.

У юридичних конфліктах, що виникають навколо публічних текстів, мова яких регулюється спеціальними законами, сторони, апелюючи до відповідних нормативних приписів, по-різному оцінюють соціальну прийнятність такого тексту: публікації в друкованих або електронних ЗМІ, публічного виступу або репліки в діалозі, рекламного слогана або тексту на етикетці товару, а іноді навіть тексту приватного листа або sms-повідомлення. Оприлюднення такого тексту розцінюється однією зі сторін як дія, яка за законом передбачає юридичні наслідки: образа честі, гідності й ділової репутації, поширення неправдивої інформації, заклик до протиправних дій, пропаганда війни, насильства, жорстокості, розпалювання ворожнечі, шантаж, погроза, уведення в оману тощо. Юридичний бік такого конфлікту можна представити у вигляді питання: чи є спірний публічний текст протиправною дією, яка передбачає юридичні наслідки? Щоб дати таку юридичну оцінку тому чи іншому тексту, виникає потреба в застосуванні спеціальних знань, якими не володіють правники. Лінгвістична експертиза дає оцінку фактам мовлення (оприлюдненому тексту або іншим мовним об'єктам) в проєкції на диспозицію юридичного припису, який регулює відповідні суспільні правовідносини. При цьому на одній шальці терезів опиняється текст нормативного документа, а на другій — публічний текст як мовленнєва дія, яку сторони оцінюють по-різному.

Лінгвістичні експертизи, об'єктом яких є публічні тексти, мають дати відповідь на ряд питань, формулювання яких зазвичай безпосередньо співвідносяться з диспозицією приписів, зафіксованих у відповідних нормативних актах. Так, одним з традиційних питань, на які має відповісти лінгвістична експертиза у справах про захист честі, гідності та ділової репутації, є питання про форму представлення в оприлюдненому тексті певної інформації: у формі оцінних суджень чи у формі тверджень, що мають фактологічний характер? Така постановка питання корелює з відповідними юридичними положеннями⁸. Хоч об'єктом дослідження в таких експертизах є медійний текст, його

⁷ Наприклад, у частині 1 статті 8 Закону України «Про рекламу» зокрема зазначено: «У рекламі забороняється ... вмішувати твердження, які є дискримінаційними за ознаками походження людини, її соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, політичних поглядів, ставлення до релігії, за мовними ознаками, родом і характером занять, місцем проживання, а також такі, що дискредитують товари інших осіб; подавати відомості або закликати до дій, які можуть спричинити порушення законодавства, завдають чи можуть завдати шкоди здоров'ю або життю людей та/чи довкіллю, а також спонукають до нехтування засобами безпеки; використовувати засоби і технології, які діють на підсвідомість споживачів реклами; наводити твердження, дискримінаційні щодо осіб, які не користуються рекламованим товаром ...».

⁸ Зокрема, частина 1 статті 30 Закону України «Про інформацію» містить положення: «Ніхто не може бути притягнутий до відповідальності за висловлення оціночних суджень». Частина 2 статті 30 цього Закону містить юридичне визначення оціночних суджень: «Оціночними судженнями, за винятком наклепу, є висловлювання, які не містять фактичних даних, критика, оцінка дій, а також висловлювання, що не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані, зокрема з огляду на характер використання мовностилістичних засобів

лінгвістичний аналіз тісно пов'язаний з інтерпретацією тексту нормативного документа, який регулює використання мови у відповідній сфері. Таким чином, відповідь на питання про форму представлення певної інформації в досліджуваному публічному тексті насамперед вимагає прагмалінгвістичного співвіднесення юридичних концептів «оцінне судження» й «фактологічне твердження» з їхніми лінгвістичними корелятами, з урахуванням при цьому дискурсивних параметрів досліджуваних текстів та обґрунтуванням обраної експертом лінгвістичної моделі аргументації для розмежування денотативних і аксіологічних прошарків змісту повідомлення.

Для лінгвістичних експертиз у справах про документальні спори важливим є високий рівень стандартизованості й структурованості юридичного дискурсу. Це дає можливість у розрізі конкретної задачі моделювати певний прагматичний інваріант і співвідносити з ним частини досліджуваних текстів. З погляду методики лінгвістичні експертизи у справах про документальні спори є базовими для всіх інших типів експертиз, оскільки таке моделювання можна застосовувати й для вирішення інших типів експертних задач, у яких об'єктом аналізу стає дискурсивно неоднорідний мовний матеріал.

Урахування сукупності прагматичних передумов конфліктів, пов'язаних з відмінною інтерпретацією мовних об'єктів, а також типології продуктів мовленнєвої діяльності, що стають об'єктом аналізу, дозволяє виділити 5 загальних типів лінгвоекспертних задач і відповідно 5 типів лінгвістичних експертиз, які передбачають застосування відмінних методичних підходів при аналізі мовного матеріалу:

1. Лінгвістична експертиза у справах про документальні спори.
2. Лінгвістична експертиза у справах про захист немайнових прав.
3. Лінгвістична експертиза у справах про заклики до протиправних дій, погрози, шантаж, вимагання.
4. Лінгвістична експертиза у справах про розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі та про пропаганду протиправних дій (війни, зміни територіальних меж держави, насильства, жорстокості, учинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини).
5. Лінгвістична експертиза в справах про шахрайство та введення в оману.

Методика розв'язання відповідних задач у кожному конкретному випадку передбачає виділення релевантних лінгвопрагматичних передумов аналізу тексту, формулювання пов'язаних з ними експертних презумпцій та моделювання лінгвістичної аргументації.

Спинимось докладніше на основних принципах і методологічних підходах до аналізу текстів, які передбачають юридичні наслідки, при вирішенні експертних задач у справах про документальні спори.

Лінгвальна визначеність як базова прагматична передумова аналізу. На етапі правозастосування при розв'язанні будь-якого юридичного питання відбувається інтерпретація тексту закону або іншого тексту, який передбачає юридичні наслідки (протоколу, договору, заповіту, боргового зобов'язання, інструкції, технічного регламенту тощо). Оскільки юридичні норми або зафіксовані в тексті документа юридично важливі факти завжди мають мовне оформлення, їхня інтерпретація великою мірою спирається на базові знання про мову, її правопис, норми слововживання, стилеві характеристики і т. ін. За наявності альтернативних інтерпретацій тексту, який передбачає юридичні наслідки, арбітром-інтерпретато-

(уживання гіпербол, алегорії, сатири). Оціночні судження не підлягають спростуванню та доведенню їх правдивості».

ром є суд, завданням якого є винести рішення у справі⁹, і це рішення має бути мотивованим і обґрунтованим. Юридична інтерпретація тексту в справах про документальні спори безпосередньо пов'язана з практичною реалізацією принципу юридичної визначеності — фундаментального принципу верховенства права¹⁰. Принцип юридичної визначеності розглядається як сукупність вимог, що реалізуються як у процесі правотворчості — при формулюванні зрозумілої й недвозначної юридичної норми, так і в процесі її правозастосування — для забезпечення передбачуваності закону, однаковості трактування й застосування юридичної норми. Оскільки юридична норма завжди існує в текстовій фіксації, у лінгвістичній експертизі вона розглядається як мовленнєвий факт і аналізується із застосуванням широкого спектра прийомів лінгвістичної прагматики. А саме поняття юридичної визначеності писаної норми успішно категоризується в термінах і поняттях лінгвістики тексту. Для послідовного розмежування юридичної і мовознавчої сфер у лінгвістичній експертизі доцільно спиратися на лінгвістичний корелят юридичної визначеності — категорію *лінгвальної визначеності*. Лінгвістична експертиза розглядає лінгвальну визначеність досліджуваного тексту як необхідну передумову юридичної визначеності цього документа¹¹. У справах про документальні спори лінгвальна визначеність тексту закону і ширше — тексту документа, який передбачає юридичні наслідки, є базовою лінгвопрагматичною передумовою його лінгвістичного аналізу. Тому лінгвістична експертиза вибудовується на презумпції лінгвальної (мовної) визначеності такого тексту, доки не доведено протилежне.

Лінгвальна визначеність характеризує юридичний дискурс у цілому й передбачає, що навіть якщо окремі елементи тексту, цілий текст або й декілька текстів, пов'язаних синтагматичними або парадигматичними зв'язками, не забезпечують комунікативної точності й однозначності, юридичний дискурс у цілому забезпечує таку визначеність і її обґрунтування можливе шляхом гіпертекстового аналізу з використанням ряду формалізованих лінгвістичних процедур¹². Лінгвістична інтерпретація об'єкта дослідження нерідко потребує «втягування» в орбіту інтерпретації не лише цього тексту в цілому, але й, опосередковано, ряду інших юридичних текстів. По-перше, опосередкованим об'єктом інтерпретації стають тексти, які пов'язані з об'єктом дослідження ієрархічними зв'язками й реалізують синтагматичні відношення в межах дискурсу (наприклад, тексти договорів дискурсивно пов'язані з розділом III. 1 «Договірні зобов'язання» Цивільного кодексу України та з іншими нормативними актами, які регулюють договірні зобов'язання). По-друге, у поле зору потрапляють тексти, що перебувають з об'єктом дослідження на одному рівні юридичної ієрархії й ілюструють усталені дискурсивні практики. Тому лінгвістична інтерпретація спірного сегмента тексту документа нерідко набуває гіпертекстового характеру¹³. На підста-

⁹ Відповідно до п. 4 статті 8 «Верховенство права» Кодексу адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV «Забороняється відмова в розгляді та вирішенні адміністративної справи з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини».

¹⁰ Ажніук Л. В. Лінгвістичне підґрунтя юридичної визначеності // Мовознавство, 2013. — № 5. — С. 69–74.

¹¹ Там же. — С. 68–82.

¹² Як розкривається правовий зміст принципу юридичної визначеності пор. в кн.: Головатий С. П. Верховенство права : В 3 кн. — К., 2006. — Кн.2. — С. 763–764.

¹³ Поняття гіпертекст використовується тут у одному зі своїх значень, а саме, як спосіб об'єднання документів, форма організації пов'язаних текстів для їхньої нелінійної структуризації (див.: Чернявская В. Е. Лингвистика текста: поликодовость, интертекстуальность, интердискурсивность. — М., 2009. — С. 25).

ві нормативних приписів та існуючих дискурсивних практик виводиться комунікативна норма, яка є своєрідною константою; вона моделює певний прагматичний інваріант, у порівнянні з яким виявляються комунікативно вагомі смислові нашарування тексту. При лінгвістичній експертизі тексту документа, який передбачає юридичні наслідки, застосування презумпції його лінгвальної визначеності дозволяє значною мірою формалізувати методіку аналізу й будувати лінгвістичну аргументацію на прийнятних для права логічних і прагматичних моделях.

Прагматичне моделювання проблеми і формулювання експертної задачі. У лінгвістичній експертизі предметом дослідження стає не юридична проблема, а її лінгвістична проекція, отримана шляхом певних прагматичних трансформацій. Лінгвістична проблема фокусується в питанні, яке виноситься на експертизу. Від формулювання поставлених перед експертом питань великою мірою залежить ефективність використання лінгвістичної експертизи як інструменту в правозастосуванні. Коректно сформульоване питання має відповідати певним вимогам.

По-перше, питання має бути сформульоване таким чином, щоб відповідь на нього не виходила за межі компетенції лінгвістичної експертизи. Наприклад, не може вважатися коректним питання, чи має право Опікун за Договором опіки не проживати разом з Підопічним, оскільки таке питання має юридичний характер. Однак спроектувавши проблему в лінгвістичну площину, можна сформулювати питання в іншому розрізі: «Чи проживання Опікуна разом з Підопічним представлено в тексті Договору опіки як умова цього Договору? Які текстові елементи на це вказують?».

По-друге, питання має бути сформульоване конкретно й передбачати чітку однозначну відповідь.

Приклад 2. При вирішенні юридичного питання про легітимність певних рішень ради самоврядної організації NNN, повноваження якої затверджено статутом, навряд чи стане ефективним інструментом у правозастосуванні відповідь лінгвістичної експертизи на питання про те, який зміст має пункт 6.12.5 Статуту самоврядної організації NNN: «Рада самоврядної організації NNN в період між з'їздами самоврядної організації приймає рішення про внесення змін і доповнень до статуту самоврядної організації NNN, які є обов'язковими до виконання, з наступним затвердженням їх з'їздом самоврядної організації». Конкретну відповідь лінгвістична експертиза може дати на таке питання: «Чи містить текст пункту 6.12.5 Статуту самоврядної організації NNN вказівку на те, що рішення про внесення змін і доповнень до статуту, прийняті радою самоврядної організації NNN у період між з'їздами самоврядної організації, стають обов'язковими до виконання в період між з'їздами самоврядної організації?».

Експлікація альтернатив. Існування альтернативних інтерпретацій певних сегментів тексту документа найчастіше буває пов'язане з різним трактуванням окремих змістових сегментів та граматичних і змістових зв'язків, що реалізуються в реченні між його окремими синтаксемами. Для лінгвістичної експертизи важливою є експлікація можливих альтернатив. Це дозволяє не лише аргументовано підтвердити одну з інтерпретацій, але й, що не менш важливо, спростувати іншу. Тому методологічною «точкою опори» для висновку лінгвістичної експертизи є максимально виразне оприявлення лінгвістичного підґрунтя юридичного конфлікту, що вимагає здійснення ряду послідовних прагматичних трансформацій. Зокрема, важливою частиною дослідження є формулювання альтернативних інтерпретацій тексту та експлікація граматич-

них та / або змістових моделей, на які ці інтерпретації спираються. Це дозволяє вибудовувати лінгвістичну аргументацію за принципом «відсікання альтернатив». Зокрема, при аналізі наведеного вище пункту 6.12.5 Статуту самоврядної організації NNN (приклад 2) альтернативні інтерпретації можуть мати такий вигляд:

Інтерпретація 1. Текст пункту 6.12.5 Статуту самоврядної організації NNN містить вказівку на те, що рішення про внесення змін і доповнень до статуту, прийняті радою самоврядної організації NNN у період між з'їздами самоврядної організації, стають обов'язковими до виконання в період між з'їздами самоврядної організації;

Інтерпретація 2. Текст пункту 6.12.5 Статуту самоврядної організації NNN містить вказівку на те, що рішення про внесення змін і доповнень до статуту, прийняті радою самоврядної організації NNN у період між з'їздами самоврядної організації, стають обов'язковими до виконання тільки після їх затвердження з'їздом самоврядної організації.

Альтернативні інтерпретації вибудовуються на певних закладених у текст передумовах — на потенційній можливості неоднозначного розуміння змістових і граматичних зв'язків у межах речення.

Інтерпретація 1 ґрунтується на припущенні, що синтаксема *з наступним затвердженням їх з'їздом самоврядної організації* входить до складу головної частини досліджуваного речення, граматично пов'язана з його присудком *приймає рішення* і виконує при цьому присудку граматичну функцію обставини способу дії: *приймає рішення ... (у який спосіб?) з наступним затвердженням їх з'їздом самоврядної організації*.

Інтерпретація 2 ґрунтується на припущенні, що синтаксема *з наступним затвердженням їх з'їздом самоврядної організації* входить до складу підрядної частини цього речення (*які є обов'язковими до виконання*) і виконує у ньому граматичну функцію обставини часу: *які є обов'язковими до виконання (коли?) з наступним затвердженням їх з'їздом самоврядної організації*.

Таким чином, юридичне питання про легітимність певних рішень Ради самоврядної організації NNN шляхом ряду прагматичних трансформацій переноситься в лінгвістичну площину, моделюється у вигляді семантико-граматичної альтернативи й вирішується на підставі суто граматичного аналізу тексту Статуту.

Моделювання аргументації й вихідні експертні презумпції. Лінгвістичне дослідження текстів у справах про документальні спори, так само, як і інші типи лінгвістичних експертиз, так чи інакше вимагає врахування прагматичних передумов конфлікту й дискурсивних ознак об'єкта дослідження. Тому лінгвістична аргументація зазвичай спирається не лише на аналіз формально-змістових параметрів тексту, який є безпосереднім матеріалом дослідження; її напрямок визначає апріорна прагмалінгвістична модель досліджуваного тексту.

Об'єктивність висновків забезпечується врахуванням базової прагматичної передумови аналізу — лінгвальної визначеності тексту документа в межах юридичного дискурсу й підтримується застосуванням ряду пов'язаних з нею експертних презумпцій — своєрідних лінгвістичних аксіом, які приймаються без доведення з огляду на їх очевидність і підкріпленість лінгвістичною теорією.

При аналізі об'єкта дослідження на рівні прагматики тексту вихідною є презумпція прагматичної відповідності тексту; формально-змістовий аналіз мовного матеріалу пов'язується з вихідною експертною презумпцією його неаномальності.

Проілюструємо застосування вихідних експертних презумпцій при моделюванні лінгвістичної аргументації в експертизах, пов'язаних з документальними спорами.

Презумпція прагматичної відповідності тексту. Лінгвальна визначеність тексту, який передбачає юридичні наслідки, вимагає прямої кореляції між прагматичним змістом тексту документа, усталеними дискурсивними практиками фіксації відповідного прагматичного змісту, формально-змістовими параметрами досліджуваного тексту та метою його автора. Тому лінгвістична експертиза такого тексту виходить із презумпції його прагматичної відповідності, доки не доведено протилежне. З презумпцією прагматичної відповідності пов'язані презумпції нижчого порядку (комунікативної достатності, несуперечливості та ін.), які ґрунтуються на вихідному припущенні, що текст відповідає певному комунікативному інваріанту.

Прагматика текстів, які передбачають юридичні наслідки, визначається їхньою стрижневою лінгвістичною ознакою — перформативністю, тобто здатністю не лише повідомляти про певні дії і явища, але й реалізовувати ті дії, на які вказує їх лексична семантика. У категоріях теорії мовленнєвих актів, з якої вибудовується сучасна прагмалінгвістика, текст документа, що передбачає юридичні наслідки, слід розглядати як текст-перформатив. Тексти документів, що передбачають юридичні наслідки, реалізують ту чи іншу юридичну дію: накази й розпорядження легітимізують волю повноважної особи, закон встановлює юридичну норму, договір наділяє правами й обов'язками договірні сторони, заповіт реалізує волю заповідача, офіційні листи легітимізують офіційну пропозицію, фіксують офіційну вимогу, згоду або відмову тощо. Такі юридичні дії можуть бути реалізованими лише словесно — у вигляді тексту певного функціонального різновиду, мовне оформлення якого відповідає усталеним дискурсивним практикам.

Представлення в тексті перформативного змісту відбувається шляхом використання особливого типу висловлень, які називають перформативними¹⁴. Специфіка перформативних висловлень полягає в тому, що вони не лише називають певну дію, а й реалізують її: *наказую, проголошую, пропоную, приймаю пропозицію, затверджую, признаю, зобов'язуюсь, зобов'язую, прошу, повідомляю* тощо. У таких текстах перформативні слова й висловлення самі стають діями, оскільки відповідні дії можуть бути реалізовані лише словесно. Саме перформативні слова й висловлення є центральними елементами в прагматичній, змістовій і граматичній структурі тексту документа, який передбачає юридичні наслідки. Саме з використанням перформативних слів і висловів (або їхніх функціональних аналогів) в офіційних текстах відповідного жанрового різновиду пов'язане настання або ненастання тих чи інших юридичних наслідків за вказаних у тексті умов.

У процесі правозастосування можуть виникати питання про те, чи передбачає спірний текст юридичні наслідки, зокрема: «Чи встановлює текст певні права й обов'язки?», «Чи є текст борговим зобов'язанням, офіційним повідомленням або попередженням, офіційною пропозицією або відмовою і т. ін.?». У лінгвістичній проекції такі питання вимагають співвіднесення об'єкта дослідження з певною прагматичною матрицею й пов'язуються з окремими типами лінгвоекспертних задач, а саме: «Чи є аналізований текст перформативним?,

¹⁴ Остин Дж. Л. Слово как действие // Новое в зарубеж. лингвистике.— М., 1986.— Вып. 17.— С. 22.

яким є його перформативний зміст?, які мовні засоби використано для оформлення цього змісту?».

Презумпція прагматичної відповідності дозволяє аргументовано відхиляти інтерпретації, які приписують перформативний зміст такому тексту, що не передбачає юридичних наслідків, які приписують тексту невідповідний перформативний зміст (наприклад, через існування альтернативних інтерпретацій прагматичного змісту офіційного листа: лист-претензія, лист-повідомлення, лист-вимога тощо — постає питання про те, які саме юридичні наслідки передбачає цей документ) або які виявляють суперечність із заявленим у тексті прагматичним наміром автора ¹⁵.

Так, при вирішенні юридичного питання про те, чи може один документ реалізувати одночасно дві відмінні юридичні дії (див. приклад 1) шляхом ряду прагматичних трансформацій, було змодельовано питання, які належать до компетенції лінгвістичної експертизи: 1. «Чи є лінгвістичні підстави вважати текст заяви-вимоги, наданий для експертного дослідження, офіційним повідомленням, передбаченим пунктом Z Договору іпотеки?»; 2. «Чи є лінгвістичні підстави вважати текст заяви-вимоги, наданий для експертного дослідження, офіційною вимогою, передбаченою пунктом X Договору іпотеки?».

Відповідь на ці питання передбачає підтвердження або спростування відповідності об'єкта дослідження (тексту заяви-вимоги) певному прагматичному інваріанту.

Пунктами 5.2.4 і 5.3.1 Договору іпотеки передбачено, що за певних визначених договором обставин Іпотекодержатель надсилає Іпотекодавцеві письмову вимогу (згідно з пунктом 5.2.4) або письмове повідомлення (згідно з пунктом 5.3.1) відповідного змісту. Оскільки кожний з цих документів (або його відсутність) передбачає настання (або ненастання) певних юридичних наслідків, є лінгвістичні підстави стверджувати, що тексти письмової вимоги і письмового повідомлення за своїми прагмалінгвістичними характеристиками є текстами-перформативами. Логічним і граматичним центром таких текстів є перформативні слова або вислови відповідного змісту.

Особливої ваги в комунікативній структурі тексту-перформатива набуває заголовок — один з елементів умовного формуляра документа, у якому стисло висвітлюється його тема й відображається комунікативна спрямованість. Заголовок досліджуваного тексту «Заява-вимога» містить вказівку на його перформативний зміст. Прогнозованим мовним засобом для вираження перформативного змісту в тексті, що має заголовок «Заява-вимога», є дієслово-перформатив *вимагаю* або його функціональний синонім. Перформативне висловлення відповідного змісту справді міститься в досліджуваному тексті: «...зобов'язую Вас сплатити згідно з договором Позики від 03.12.2014...».

Водночас перформативного висловлення іншого змісту, яке вказує, що цим документом Іпотекодержатель реалізує іншу юридично важливу дію: надсилає Іпотекодавцеві письмове повідомлення (відповідно до пункту 5.3.1), наданий

¹⁵ Прагматичний підхід використовується також і при юридичному тлумаченні норми. Зокрема, частина 4 статті 213 Цивільного кодексу України «Тлумачення змісту правочину» вказує на ряд прагматичних чинників, які враховуються при юридичній інтерпретації: «4. Якщо за правилами, встановленими частиною третьою цієї статті немає можливості визначити справжню волю особи, яка вчинила правочин, до уваги беруться мета правочину, зміст попередніх переговорів, усталена практика відносин між сторонами, звичай ділового обороту, подальша поведінка сторін, текст типового договору та інші обставини, що мають істотне значення».

для дослідження текст заяви-вимоги не містить. Прогнозованим мовним засобом для вираження такого перформативного змісту могло б бути дієслово-перформатив *повідомляю* або його функціональні синоніми (наприклад, *доводжу до відома, інформую*), але такого функціонального елемента текст не містить, до того ж такий перформативний зміст не відповідає назві досліджуваного документа «Заява-вимога».

Заява-вимога містить абзац, який потенційно міг би бути співвіднесений за змістом з повідомленням: «У випадку невиконання або несвоєчасного виконання цієї вимоги я, ..., буду змушений діяти згідно з пунктом 5.2.9 Договору іпотеки ...». Однак цей абзац не містить перформативних висловлень і тому за прагматичними характеристиками не відповідає ознакам письмового повідомлення обумовленого змісту, передбаченого пунктом 5.3.1 Договору іпотеки. За своїми прагмалінгвістичними характеристиками цей абзац відповідає іншим прагматичним ознакам, а саме: «...попередження про звернення стягнення на предмет іпотеки у разі невиконання цієї вимоги», що передбачено пунктом 5.2.4 Договору іпотеки. На це вказують граматичне оформлення цього висловлення як умовно-наслідкової синтаксичної конструкції і його змістове наповнення.

Усе зазначене дає підстави стверджувати, що наданий для дослідження текст заяви-вимоги в усіх його частинах за всіма прагмалінгвістичними характеристиками відповідає жанровим ознакам документа перформативного змісту, передбаченого пунктом 5.2.4 Договору іпотеки — письмової вимоги Іпотекодержателя, адресованої Іпотекодавцеві.

Водночас текст заяви-вимоги не відповідає жанровим ознакам документа перформативного змісту, передбаченого пунктом 5.3.1 Договору іпотеки — письмового повідомлення Іпотекодержателя, адресованого Іпотекодавцеві.

У процесі правозастосування може поставати питання про принципову можливість встановити на підставі тексту його прагматичний зміст. Обґрунтоване відхилення всіх можливих альтернатив може бути підставою для заперечної відповіді на це питання, що приводить до спростування вихідної презумпції прагматичної відповідності тексту, а відтак і до висновку про невідповідність цього тексту принципу лінгвальної визначеності ¹⁶.

Презумпція неаномальності. У процесі правозастосування не постає питання коректності/некоректності мовного оформлення тексту нормативного документа, договору, заповіту тощо (хоча на етапі створення тексту документа це питання є одним з визначальних). Тому лінгвістична експертиза виходить з презумпції коректного мовного оформлення такого тексту — з презумпції його неаномальності. Ця презумпція передбачає оцінку тексту як такого, що відповідає нормам мови загалом і усталеним дискурсивним практикам зокрема, доки не доведено протилежне ¹⁷. З презумпцією неаномальності пов'язана низка презумпцій нижчого порядку: комунікативної достатності, лексичної когерентності, однозначності, несуперечливості та ін.

¹⁶ Оскільки лінгвальна визначеність тексту документа, який передбачає юридичні наслідки, є необхідною передумовою юридичної визначеності цього документа, висновок лінгвістичної експертизи про невідповідність тексту принципу лінгвальної визначеності у проекції на юридичну площину може бути підставою для того, щоб документ було визнано юридично нікчемним.

¹⁷ Експертна презумпція неаномальності пов'язується насамперед з комунікативною неаномальністю тексту, тобто з його здатністю забезпечити певну комунікативну потребу. Мовні елементи, які можуть бути визнані «аномальними» з погляду нормативної лінгвістики, але які не породжують альтернативних інтерпретацій тексту, для лінгвістичної експертизи не важливі й тому тут не розглядаються.

Застосування презумпції неаномальності та пов'язаних з нею презумпцій нижчого порядку дозволяє з опорою на поняття комунікативної норми аргументовано відхиляти ті інтерпретації тексту, що вибудовуються на припущенні про допустимість або нерелевантність аномального текстового елемента. З двох альтернативних інтерпретацій відхиляється та, при якій: 1) виникає змістова суперечність з іншими частинами тексту; 2) допускається неточне слововживання, невинуватий розділовий знак або відсутність необхідного; 3) виявляється пропуск структурно передбачуваного елемента або надлишковість тексту, пов'язана з необґрунтованим дублюванням інформації; 4) допускається приписування структурним одиницям аналізованого тексту невласливих функцій і таких значень, які не відповідають усталеним дискурсивним практикам.

Повертаючись до прикладу 2, проаналізуємо, виходячи з презумпції неаномальності цього тексту, альтернативні інтерпретації пункту 6.12.5 Статуту самоврядної організації NNN: «Рада самоврядної організації NNN в період між з'їздами самоврядної організації приймає рішення про внесення змін і доповнень до статуту самоврядної організації NNN, які є обов'язковими до виконання, з наступним затвердженням їх з'їздом самоврядної організації».

Інтерпретація 1 (текст пункту 6.12.5 Статуту самоврядної організації NNN вказує на те, що рішення про внесення змін і доповнень до статуту, прийняті радою самоврядної організації NNN у період між з'їздами самоврядної організації, стають обов'язковими до виконання в період між з'їздами самоврядної організації) ґрунтується на припущенні, що синтаксема *з наступним затвердженням їх з'їздом самоврядної організації* входить до складу головної частини досліджуваного речення, граматично пов'язана з його присудком *приймає рішення* і виконує при цьому присудку граматичну функцію обставини способу дії: *приймає рішення ... (у який спосіб?) з наступним затвердженням їх з'їздом самоврядної організації*.

Інтерпретація 2 (текст пункту 6.12.5 Статуту самоврядної організації NNN України вказує на те, що рішення про внесення змін і доповнень до статуту, прийняті радою самоврядної організації NNN у період між з'їздами самоврядної організації, стають обов'язковими до виконання тільки після їх затвердження з'їздом самоврядної організації) ґрунтується на припущенні, що синтаксема *з наступним затвердженням їх з'їздом самоврядної організації* входить до складу підрядної частини цього речення (які є обов'язковими до виконання) і виконує в складі цього підрядного речення граматичну функцію обставини часу: *які є обов'язковими до виконання (коли?) з наступним затвердженням їх з'їздом самоврядної організації*.

Граматична функція синтаксеми *з наступним затвердженням їх з'їздом самоврядної організації* у складі речення визначається за формальними показниками та за змістовими характеристиками.

Пунктуація. Межі підрядного означального речення *які є обов'язковими до виконання* окреслені пунктуаційно: це речення виділене з обох боків комами згідно з правописними стандартами. Це дає підстави стверджувати, що наступна частина речення *з наступним затвердженням їх з'їздом самоврядної організації* не входить до складу підрядного означального речення *які є обов'язковими до виконання*. Тому існування в цьому реченні граматичного і змістового зв'язку між частинами *які є обов'язковими до виконання (коли?) з наступним затвердженням їх з'їздом самоврядної організації* виключається за формальними (пунктуаційними) показниками.

Змістові характеристики. Граматичний зв'язок між синтаксевою з наступним затвердженням їх з 'їздом самоврядної організації та присудком головного речення приймає рішення (що відповідає інтерпретації 1) і, відповідно, реалізація цієї синтаксевою граматичної функції обставини способу дії (приймає рішення ... (у який спосіб?) з наступним затвердженням їх з 'їздом самоврядної організації) не суперечить нормам літературної мови. Використання прийменника з у поєднанні з орудним відмінком іменника в обставинній функції є поширеним способом вираження обставинних відношень способу дії, що відображено в одинадцятитомному «Словнику української мови»¹⁸. Таке використання цієї прийменникової сполуки є стилістично нейтральним, а отже, не суперечить вихідній експертній презумпції неаномальності тексту документа, який передбачає юридичні наслідки.

Припущення про те, що синтаксема з наступним затвердженням їх з 'їздом самоврядної організації входить до складу підрядної частини цього речення (які є обов'язковими до виконання) і виконує в складі цього підрядного речення граматичну функцію обставини часу (які є обов'язковими до виконання (коли?) з наступним затвердженням їх з 'їздом самоврядної організації), що відповідає інтерпретації 2, приводить до висновку про використання прийменникової сполуки з наступним затвердженням із часовим значенням як синоніма стилістично нейтральної прийменникової сполуки після наступного затвердження. Таке використання є стилістично маркованим і тому функціонально неприйнятним для досліджуваного тексту. Таким чином, використання синтаксеми з наступним затвердженням їх з 'їздом самоврядної організації в граматичній функції обставини часу (що відповідає інтерпретації 2) суперечить вихідній експертній презумпції неаномальності тексту документа, який передбачає юридичні наслідки.

Якщо з двох альтернативних інтерпретацій тексту одна інтерпретація підтверджує відповідність мовного оформлення цього тексту вихідній експертній презумпції його неаномальності, а інша інтерпретація виявляє невідповідність мовного оформлення тексту цій презумпції, лінгвістично аргументованою є перша інтерпретація.

У процесі правозастосування може поставати питання про принципову можливість встановити на підставі тексту ті чи інші юридично важливі факти: зміст нормативного припису, обсяг повноважень або зобов'язань, послідовність описуваних подій тощо. Відхилення всіх можливих альтернатив та/або обґрунтування мовної аномальності відповідних сегментів тексту може бути підставою для заперечної відповіді на це питання. Це приводить до спростування вихідних експертних презумпцій неаномальності й комунікативної достатності тексту і, як наслідок, до висновку про невідповідність цього тексту принципу лінгвальної визначеності.

З презумпцій прагматичної відповідності та неаномальності тексту, який передбачає юридичні наслідки, впливає низка експертних презумпцій нижчого порядку, зокрема: презумпція комунікативної достатності, презумпція лексичної когерентності, презумпція однозначності й презумпція несуперечливості.

Презумпція комунікативної достатності. Необхідною передумовою лінгвальної визначеності тексту документа, який передбачає юридичні наслідки, є його комунікативна достатність. Тому лінгвістична експертиза виходить з того, що текст містить усі комунікативно необхідні формальні й змістові складники,

¹⁸ Словник української мови : В 11 т. — К., 1972. — Т. 3. — С. 8.

доки не доведено протилежне. Презумпція комунікативної достатності окремих структурно-змістових компонентів у межах тексту та комунікативної достатності тексту в межах юридичного дискурсу дозволяє, зокрема, аргументовано відхилити ті інтерпретації тексту, які вибудовуються на припущенні про можливість імплікації того чи іншого комунікативно важливого та / або передбачуваного елемента.

Презумпція лексичної когерентності ґрунтується на припущенні, що в тексті, який передбачає юридичні наслідки, а також в інших текстах, пов'язаних дискурсивними зв'язками, для позначення тих самих понять використовуються тотожні слова й вислови; водночас різне мовне оформлення змістових елементів тексту вказує на відмінність позначуваних понять. Презумпція лексичної когерентності дозволяє аргументовано відхиляти інтерпретації, які допускають, що в тексті документа ті самі лексичні одиниці використовуються для позначення різних понять або для позначення того самого поняття використовуються відмінні мовні засоби ¹⁹.

Презумпція однозначності. Принцип лінгвальної визначеності тексту, який передбачає юридичні наслідки, зумовлює принципову можливість однозначної лінгвістичної інтерпретації елементів такого тексту. Тому лінгвістична експертиза виходить із презумпції його однозначності, яка передбачає принципову можливість встановлення лінгвістичними методами значення слів і висловів, уживаних у цьому тексті; встановлення лінгвістичними методами несуперечливих логічних, граматичних і змістових зв'язків окремих текстових фрагментів у межах речень, абзаців, розділів, у межах композиційних одиниць тексту вищого порядку й у межах текстів, пов'язаних дискурсивними зв'язками. За необхідності лінгвістичний аналіз може виходити за межі одного тексту й набувати гіпертекстового характеру. Однозначність спірного сегмента тексту встановлюється з використанням формалізованих лінгвістичних процедур і передбачає аргументоване відхилення альтернативної інтерпретації.

Презумпція змістової несуперечливості. Сегменти тексту, який передбачає юридичні наслідки, пов'язані багатьма парадигматичними й синтагматичними зв'язками з іншими частинами цього тексту та з іншими дискурсивно пов'язаними текстами, до яких вони прямо чи опосередковано відсилають інтерпретатора. Між різними частинами одного тексту й між різними текстами юридичного дискурсу існують ієрархічні відношення й реалізуються послідовні змістові зв'язки. З лінгвістичного погляду обґрунтованість інтерпретації певного фрагмента тексту виявляється у встановленні логічних і несуперечливих відношень цього фрагмента з іншими частинами цього тексту, а також з іншими юридичними текстами, тобто у встановленні несуперечливих відношень аналізованого фрагмента в межах речення, абзацу, підрозділу і т. д., у межах тексту в цілому і в межах юридичного дискурсу ²⁰. Водночас лінгвістично обґрунтований діагноз таких суперечностей або невідповідностей є достатнім для відхилення тієї чи іншої інтерпретації ²¹.

¹⁹ Презумпція лексичної когерентності відповідає загальному принципу юридичної інтерпретації змісту правочину, викладеному в частині 4 статті 213 Цивільного кодексу України: «При тлумаченні змісту правочину беруться до уваги однакове для всього змісту правочину значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів».

²⁰ Баранов В. М., Александров А. С. Риторика и право // Юрислингвистика-3 : Проблемы юрислингвистической экспертизы. — Барнаул, 2002. — С. 113.

²¹ Такий методологічний підхід при лінгвістичній інтерпретації спірних фрагментів тексту відповідає загальним принципам юридичної інтерпретації змісту документа, викладеним,

На відміну від теоретичних досліджень у лінгвістиці та в інших гуманітарних науках, де науковець має необмежене право оперувати гіпотезами й припущеннями, у лінгвоекспертній діяльності першочергового значення набуває опора на несуперечливі й науково коректні методики та теоретичний і джерельний інструментарій: фундаментальні дослідження з лінгвопрагматики, лінгвістики тексту, лексикології, граматики, стилістики, інших галузей мовознавства, тлумачні, перекладні й спеціалізовані словники, енциклопедії і т. ін. На відміну від технічної експертизи, що використовує різноманітні вимірювальні прилади, реактиви, еталонні зразки певних препаратів або речовин, у лінгвістичній експертизі пропорція суб'єктивної оцінки експерта неминуче є досить високою. Розробка і затвердження в установленому порядку науково обґрунтованої методики лінгвістичних експертиз встановлює критерії доцільності застосування тих чи інших прийомів у ході їх виконання і є важливим кроком на шляху до підвищення рівня їхньої об'єктивності.

L. V. AZHNIUK

THE TYPOLOGY OF OBJECTS AND THE METHODS OF THE LINGUISTIC EXPERT EXAMINATION

The article focuses on the typological peculiarities of the two major varieties of the texts under linguistic expert examination: (1) those whose language is governed by the special normative documents (media publications, public speeches and addresses, advertizing etc), and (2) those that are themselves the regulators of the public relations (legislation and other official documents, charters, by-laws, contracts, agreements etc). The conceptual approaches to the expert examination of the respective textual materials and the application of research methods are discussed.

Key words: linguistic expert examination, juridical linguistics, legal certainty, lingual certainty, methods of the linguistic expert examination, documentary dispute, pragmatics, performativeness.

зокрема, в ч. 3 ст. 213 «Тлумачення змісту правочину» Цивільного кодексу України: «Якщо буквально значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів не дає змогу з'ясувати зміст окремих частин правочину, їхній зміст встановлюється порівнянням відповідної частини правочину зі змістом інших його частин, усім його змістом, намірами сторін».

МОВНЕ ОЧУДНЕННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ МАНІПУЛЯТИВНОГО ТВОРЕННЯ «РУСИНСЬКОЇ» МОВИ

У статті розглянуто методи маніпулятивного творення «русинської» мови і показано їїню ефективність експериментальним шляхом. Проаналізовано ставлення до «русинської» мови та трактування поняття «українська мова» серед населення Закарпаття різних вікових та соціальних груп.

Ключові слова: мовна політика, мовне очуднення, мовний симулякр, літературна мова, «русинська» мова, діалект.

У сучасному світі для відстоювання різних політичних, економічних або культурних інтересів використовують цілий спектр напрацьованих технологій в абсолютно різних сферах. Наука, зокрема лінгвістика, також може стати полем для маніпулятивних технологічних операцій, які потім використовують у політичних цілях. Яскравим прикладом є випадок з так званою русинською мовою.

Ідея про окрему «русинську» мову лягла в основу політичного проекту творення русинської нації, який почали активно популяризувати після розвалу СРСР. Цілий ряд науковців, зокрема О. Мишанич, Ю. Бача, І. Ванат, З. Ганудель, Й. Дзендзелівський, В. Німчук, М. Мушинка, М. Сополига, Ю. Тамаш, П. Чучка, М. Штець та ін.¹ переконливо довели, що жодних наукових підстав виділяти четверту східнослов'янську мову не існує. Автохтонне населення історичного Закарпаття (Закарпатська обл. України, частина Східної Словаччини, частина румунської Мараморощини) у мовному, етнографічному та культурно-історичному аспектах є органічною частиною українського етнокультурного простору.

Оскільки науковими методами ідеологи політичного русинського сепаратизму (неорусинства) не можуть довести протилежне, вони вдаються до псевдонаукових маніпуляцій і намагаються створити штучну мову.

¹ *Мишанич О.* Від карпатських русинів до закарпатських українців. Історико-культурний нарис.— Ужгород, 1991.— 64 с.; *Мишанич О.* Політичне русинство: історія і сучасність. Ідейні джерела закарпатського сепаратизму.— К., 1999.— 48 с.; *Балега Ю.* Політичне русинство і будівництво української держави.— Ужгород, 2003.— 196 с.; *Бача Ю., Ванат І., Маркус В. та ін.* «Карпаторусинство»: історія і сучасність.— К., 1994.— 63 с.; *Бача Ю., Ковач А., Швець М.* Чому, коли і як? Запитання і відповіді з історії та культури русинів-українців Чехословаччини.— Ужгород, 2008.— 84 с.; *Чучка П.* Національна свідомість закарпатських українців у XX ст.: етнолінгвістичний та культурно-історичний аспекти.— Ужгород, 2005.— 63 с.; *Штець М.* Українська мова в Словаччині (соціолінгвістичне та інтерлінгвістичне дослідження).— Пряшів, 1996.— 252 с.; *Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку.*— К., 2013.— 747 с.

К. Нолі та А. Роста виділяють три види штучних мов за їхнім призначенням²: синтезовані мови (Engineered languages), створені з метою експериментів у логіці, філософії чи лінгвістиці (феміністична мова лаадан, даосистська мова токі пона); допоміжні мови (Auxiliary languages) для міжнародного спілкування (волапук, есперанто, інтерлінгва); мистецькі мови (Artistic languages), створені для естетичного задоволення та гумористичного ефекту, таємні та містичні мови (лінгва ігнота, рукопис Войнича, кодекс Серафіні).

Приклад «русинської» мови показує, що класифікацію Нолі-Роста можна доповнити четвертим типом — політично мотивованими штучними мовами, творення яких слугує реалізації політичних завдань.

За походженням штучні мови поділяють на мови апріорі, тобто ті, вокабуляр яких не базується на інших мовах, та мови апостеріорі, які використовують словниковий запас інших мов (есперанто, інтерлінгва).

Політично мотивовані мови належать до штучних мов апостеріорі, оскільки їхні творці беруть за основу фонетику, граматику та вокабуляр певної мови (діалекту або групи діалектів) і прагнуть довести їхню окремішність. До недавно створених штучних політичних слов'янських мов належать, наприклад, чорногорська та боснійська.

Українські говори, на базі яких неорусини намагаються створити «русинську» мову (середньозакарпатський, бойківський, гуцульський та лемківський) відзначаються істотним фонетичним та лексичним різноманіттям і належать до українського діалектного континууму. Їхні ключові ізоглоси не проходять по адміністративному кордону Закарпатської області, а заходять на територію Львівської та Івано-Франківської областей. Загалом цим діалектам притаманні також мовні явища інших говорів південно-західного та північного наріччя української мови, отже, єдиний метод творення окремої мови на підставі цих діалектів — створення ілюзії, або мовного симулякру.

Французький теоретик постмодернізму Ж. Бодріяр визначав термін *симулякр* так: «копія, що немає оригіналу»³. Мовний симулякр — це штучно синтезована мова апостеріорі, яка створює ілюзію окремішності та самотності. Для створення мовного симулякру потрібен відповідний інструментарій, оскільки об'єктивні наукові методи тут не підходять, бо спростовують сам факт його існування.

Російський літературознавець-формаліст В. Шкловський в есе «Мистецтво як прийом» описав поняття очуднення, яке широко використовують у художній літературі, коли звичні буденні речі описують абсолютно по-новому: «Прийом очуднення робить сприйняття важчим і довшим, оскільки процес сприйняття в мистецтві — самоціль і повинен бути якомога довшим; мистецтво — це спосіб переживання творення, а створене в мистецтві не важливе»⁴. Шкловський наводить приклади з творчості Льва Толстого: «Прийом очуднення у Л. Толстого полягає в тому, що він не називає річ її іменем, а описує її так, ніби вперше бачить [...] причому в описі цієї речі він використовує не зрозумілі назви її частин, а називає їх так, як називаються відповідні частини в інших речах».

Мовне очуднення — зміна (викривлення) графіки, маніпулятивне трактування граматичних явищ та вокабулярного наповнення — це інструмент творення мовного симулякру.

² Brown R. Glossopoeia. — <http://www.carolandray.plus.com/Glossopoeia.html>.

³ Baudrillard J. Simulacra and simulation. — Ann Arbor, 1994. — P. 67.

⁴ <http://www.opojaz.ru/manifests/kakpriem.html>.

Технологічні прийоми, які застосовують неорусини для створення ілюзії окремішності «русинської», — яскравий приклад мовного очуднення. За основу вони беруть питома український мовний матеріал і подають його як абсолютно окремих і самотній «русинський».

Мовне очуднення неорусини реалізують у двох ключових аспектах.

По-перше, це творення очудненого правопису. Якщо взяти україномовний текст і транслітерувати його латинкою або додати до стандартної абетки кілька нових графем, то створиться візуальна ілюзія іншої мови. Саме таку стратегію і використовують неорусини.

Русинський активіст В. Фединишинець 1990 р. запропонував запровадити в «русинський» мові латинську графіку⁵. Ф. Крайняк, греко-католицький священник з Пряшівщини, у 2009 р. опублікував латинографічний переклад «русинською» мовою «Tetrajevanhelije»⁶. Інший неорусинський активіст — М. Кеминь публікував свої літературні твори церковнослов'янським уставом⁷.

Неорусини використовують кілька різних правописів. Кількість літер у їхніх абетках варіює від 34 до 38. По 34 літери нараховують алфавіти пряшівського та лемківського стандартів «русинської» мови, закарпатські автори граматики «Материнський язык: писемница русинського языка»⁸ — М. Алмашій, І. Керча, В. Молнар, С. Попович використовують 35 літер: до української абетки вони додали літери *ѣ* та *ы*; у проєкті Н. Печори⁹ 36 літер: до українських додаються літери *ы*, *ѣ* (йо), *ъ* (твердий знак), а також *ѣ*, *ѣ*. І. Петровці, Ю. Чорі, М. Алмаші уживають літери *ѣ*, *ѣ*, *ѣ*, якими передають на письмі рефлекси етимологічних [o], [e] тощо.

Другий важливий аспект мовного очуднення — створення ілюзії кодифікації мови та корпусного планування. Неорусини видали кілька великих граматик і словників¹⁰. Фаховий рівень цих видань надзвичайно низький. Переважно вони будуються на українському матеріалі, який подають як «русинський»¹¹. Наприклад, у п'ятитомному «Словарі русинського языка» Ю. Чорі¹² на 400 друкованих аркушах 90 % реєстрових слів — питома українські, а 10 % — іншомовні запозичення.

⁵ Фединишинець В. Я — русин, мій син — русин // Закарпатська правда. — 1990. — 15 верес.

⁶ Marek M., Joan L. Tetrajevanhelije. — Prjašiv, 2009. — S. 555–1050.

⁷ Кеминь М. Руський домъ им. А. Духновича // Общество им. А. Духновича. — Ужгород, 1996. — С. 82.

⁸ Алмашій М., Керча І. Материнський язык: писемница русинського языка. — Ужгород, 1999. — 98 с.

⁹ Печора Н. Русинський язык. 1–3. цвіт. Про русинські школи п'ятірочної системи народної освіти. — Ужгород, 2013. — С. 12–13.

¹⁰ Плішкова А. Лексикологія і словотворіння русинського языка. Высокошкольський учебник. — Пряшів, 2015. — 193 с.; Magocsi P. R. Русинський язык. — Ороле, 2004. — 482 с.; Сидор Д. Граматика русинського языка для русинів України центральної Європи і Америки. — Ужгород, 2005. — 312 с.; Алмашій М. Орфографично-орфоепічний словарь русинського языка. — Ужгород, 2014. — 175 с.; Керча І. Словник русинсько-руський : В 2 т. — Ужгород, 2007. — 1220 с.; Керча І. Словник русько-русинський : В 2 т. — Ужгород, 2012. — 600 с.; Чорі Ю. Фразеологізми русинського языка. — Ужгород, 2014. — Т. 1–2. — 593 с.

¹¹ Німчук В. Кодифікувати нові літературні мови? Зберегти й захистити українські говори! // Укр. мова. — 2013. — № 3. — С. 7; Баца Ю. Що являє собою «Русинський словник»? // Дукля. — 1998. — № 3. — С. 80–86; Сабодош І., Чучка П., Белей Л. та ін. Експертна оцінка «Словаря русинського языка» Ю. Чорі. — http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/13476-slovar-rusinskogo-yazyka-yu-chori-naspravdi-yavlyaye-soboyu-slovnik-ukrayinskoyi-movi-ekspertna-ocinka.html.

¹² Чорі Ю. Словарь русинського языка. — Ужгород, 2014. — Т. 1–5.

Після мовного очуднення український мовний матеріал можна подавати як мовний симулякр під назвою «русинська мова» і починати реалізовувати статусне планування за допомогою піар-технологій.

Для популяризації концепції про окремішність «русинської» мови неорусини проводять конференції, симпозіуми, фестивалі, активно працюють з мас-медіа, борються за захист «мови» в органах влади тощо.

На переписі населення у 2001 р. русинами ідентифікували себе 10 090 осіб, з них 6724 назвали рідною мовою «русинську», 3115 — українську¹³. «Русинська» мова є в переліку мов, які захищає закон «Про засади державної мовної політики», у медіа-дискурсі термін «русинська мова» часто вживається для означення окремої від української мови.

З метою показати ефективність мовного очуднення ми провели анкетування серед різних вікових та соціальних груп Закарпатської області. Респонденти заповнювали анкети, які склалися з трьох частин. У першій частині було подано 12 цитат, і респонденти повинні були визначити, якою мовою вони написані.

Ці цитати умовно можна поділити на три групи: цитати авторів, яких неорусини вважають представниками «русинськомовної» традиції — О. Духновича та І. Петровця (їхні цитати записано засобами сучасної української літературної графіки, аби перевірити, чи сприйматимуться ці тексти як «русинські» зі стандартною українською графікою), та екзотичні для закарпатців зразки руснацької бешеди з сербської Бачки, латинографічного лемківського перекладу «Tetrajevanhelje» та «русинської» мови з ресурсу Lem. fm. Друга група — цитати з українських авторів (Т. Шевченка, В. Стефаника, І. Франка), графічно очуднені додаванням «русинських» графем, аби перевірити, чи сприйматимуться вони як «русинськомовні», а також зразок підляської говірки, екзотичний для закарпатців. І третя група — з кардинальним графічним очудненням: українська фраза, записана латинкою, словацька та польська фрази — у кириличній транслітерації.

Метою цієї частини анкети було дослідити, як визначають закарпатці мовну належність текстів, які неорусини зараховують до русинськомовних (текст з Lem. fm, латинографічне Tetrajevanhelje, руснацька бешеда), а також текстів з різним ступенем маніпулятивного графічного очуднення (як авторів з неорусинського дискурсу, так і українських класиків). Під цитатами не було варіантів відповіді, тому респонденти давали різні визначення.

У другій частині анкети подавався перелік різних слів з літературної норми української мови, а також її діалектів. Респонденти повинні були підкреслити слова, що належать до української мови. Таким чином ми планували визначити, яке уявлення про термін «українська мова» побутує на Закарпатті.

У завершальній частині анкети респондентів просили відповісти на питання: «Що таке русинська мова?». Подавалися такі варіанти: «Окрема східнослов'янська мова»; «Це діалекти української»; «Не знаю»; «Своє визначення».

В опитуванні взяло участь 250 респондентів з усього Закарпаття віком від 16 до 78 років: студенти, працівники держустанов та приватних підприємств, пенсіонери, мешканці міст і сіл. Для визначення тенденцій ми поділили респондентів на дві групи: старша група І (25–78 років) та молодша група ІІ — студенти (16–25 років).

96 % опитаних вказали, що їхня рідна мова — українська, 4 % — російська, угорська. Одна респондентка зазначила, що її рідна мова — «закарпатська». Пе-

¹³ *Льтьо І.* Національний склад населення та його мовні ознаки.— Ужгород, 2003.— С. 62.

реважна більшість респондентів визначила русинську мову як діалекти української (79 %), однак цей показник у групі II істотно нижчий (53 %), ніж у групі I. Відповідь «Не знаю» значно частіша в групі II (17 %) порівняно з групою I (3 %). 30 % студентів групи II вважають, що «русинська» — це окрема мова (пор. у групі I — 18 %). Цей показник доволі високий і свідчить про недоліки початкової та вищої освіти й успішність неорусинських технологій.

Своє визначення «русинської» мови дали 16 % респондентів. Більшість з них заперечує існування окремої «русинської» мови: «Це неіснуюча мова», «Штучний політичний проект», «Говір, поширений на території Західної України з укралпленнями старослов'янізмів та російською орфографією» тощо. Кілька респондентів навели первісне, автентичне значення русинської мови: «Це мова давньої Київської Русі, яка згодом переродилася в українську мову», «Це мова наших предків» тощо. Деякі респонденти дали досить заплутані визначення: «Група діалектів етнічних слов'ян», «Корінна мова Закарпатського населення», «Це мова, яка поєднала в собі українську і європейські мови», «Група діалектів, якими розмовляють слов'янські народи: серби, хорвати, поляки», «Діалект, яким володіють русини».

Першою графічно очудненою цитатою в анкеті був фрагмент з п'єси «Добродітель превышает богатство» О. Духновича. Цього автора ідеологи неорусинства вважають батьком «русинства», оскільки він писав архаїчною мовою, пересипаною церковнослов'янізмами, і був противником олітературнення живорозмовної мови. Для експерименту цитату О. Духновича було графічно очуднено: її записали засобами сучасної української літературної графіки: «О, Боже мой! Укаж лем, сине, колінка. О, ноженьки мої, аж попухли (цїлує Федорцеві ноги). Федоре, фе — позирай лем, позирай, як твою дітину скалічили, ци видиш ти!». В оригіналі вона була такою: «О, Боже мой! Укаж лем, сыне, колѣнка; (смотрит). О, ноженьки мои, аж попухли (цѣлує Федорцеви ноги). Федоре, фе — позирай лем, позирай, як твою дѣтину скалѣчили, ци видиш ты!»

Більшість респондентів визначила мову цитати як українську або її діалект — закарпатський, лемківський (див. табл. 1).

Таблиця 1

О. Духнович «Добродітель превышает богатство»			
Мови	Група I (%)	Група II (%)	Респонденти, що визнають русинську окремою мовою (%)
українська або її діалект	65	61	50
русинська	21	10	15
«закарпатська»	11	6	15
лемківська	—	7	10
немає відповіді	3	2	—
старослов'янська	—	4	—
інші	—	10	10

Чимало опитаних визначили мову цитати як «русинську», «закарпатську» та «лемківську». Це свідчить про розмитість поняття «мова» серед нелінгвістів. Респонденти сприймають мову, діалект та регіональну ідентичність як майже тотожні поняття. Українська мова асоціюється переважно з поняттям літературної мови. Серед інших відповідей були такі: «східнослов'янська», староруська, руська, лужицька, «полтавська».

Друга цитата в анкеті — фрагмент з оповідання Стефаніка «Лесева фамілія», очуднений додаванням «русинської» графеми **ы**: «Льща я із-за такого газды не мала, та й не буду маты! Давай мішок та пропадай. А ні, то будем ті быти, буду ті быти з дітьмы насеред села! Най буде покаянiє на увесь світ! Давай! ... Устид вам це казати, але здає ми си, що би-м гріх мав, якби-м цего вам не сказав» (див. табл. 2).

Таблиця 2

В. Стефанік «Лесева фамілія»			
Мови	Група I (%)	Група II (%)	Респонденти, що визнають русинську окремою мовою (%)
українська або її діалект	39	39	32
русинська	19	16	22
«закарпатська»	14	4	7
немає відповіді	11	14	10
білоруська	3	8	9
російська	—	6	6
старослов'янська	—	5	4
словацька	7	—	—
інші	7	8	12

Завдяки графічному очудненню значно менше респондентів визначили мову цієї цитати як українську або її діалект, ніж це було у випадку з цитатою О. Духновича. Різниця — 15–20 %. Чимало респондентів визначало мову цитати як «русинську» та «закарпатську». У групі II 6 % схарактеризували мову цитати як російську, що свідчить про меншу компетентність молодшого покоління в питаннях російської мови, ніж старшої групи. Ті, хто визначив мову цитати як українську або її діалект, часто зазначали, про який саме діалект ідеться: «івано-франківський», «бойківський», «гуцульський», «міжгірський» тощо. Жоден респондент не вказав покутський діалект, яким і писав Стефанік.

Третя цитата в анкеті — фрагмент з «Марії» Т. Шевченка: «Все упованіє моє на тебе, мій пресвѣтлый раю, на милосердіє твоє, все упованіє моє на тебе, мати, возлагаю». У цитаті багато церковнослов'янзмів, крім того, її написання очуднене додаванням графем **ѡ** та **ѣ**. Більшість респондентів визначила мову цитати як старослов'янську (див. табл. 3).

Таблиця 3

Т. Шевченко «Марія»			
Мови	Група I (%)	Група II (%)	Респонденти, що визнають русинську окремою мовою (%)
старослов'янська	54	49	64
церковна	26	11	10
церковнослов'янська	7	18	9
немає відповіді	7	6	—
українська	3	7	10
інші	3	9	6

Чверть респондентів групи I визначила мову цитати як «церковну», у групі II цей термін також уживається. «Церковна мова» — це розмовне визначення церковнослов'янської мови. Як свідчать результати анкетування, воно досить поширене на Закарпатті.

Завдяки графічному очудненню та архаїзмам тільки незначна кількість респондентів визначила мову цитати як українську. Одна респондентка, учитель української мови та літератури, упізнала цитату. Серед інших визначень мови цитати: російська, «русинська», староукраїнська, староруська.

Четверта цитата в анкеті — з «Вандрівки русина з бідом» І. Франка, з частковим уживанням графеми **и** замість **і** та окремим написанням зворотної частки **ся**: «Изняв русин рукавицю, почухав **ся** в потилицю; Изняв русин клепаню, садить біду, як паню» (див. табл. 4).

Таблиця 4

І. Франко «Вандрівка русина з бідом»			
Мови	Група I (%)	Група II (%)	Респонденти, що визнають русинську окремою мовою (%)
українська або її діалект	50	53	47
русинська	44	22	31
немає відповіді	3	13	10
«закарпатська»	—	3	3
інші	3	9	9

Графічне очуднення у цій цитаті — мінімальне. Важливо те, що в тексті вживається етнонім «русин», хоч у Франка воно позначає не представника окремого від українців народу, а радше є архаїчним етнонімом українців. Саме вживання слова «русин» стало результатом такого високого показника визначення мови цитати як русинської.

П'ята цитата в анкеті — з вірша І. Петровця, активіста неорусинського сепаратизму: «Уполудне цвітної неділі. Кой піп службу у церкви кінчав, Склав им навхрест слова свої смілі, И тот хрест им у руки узяв». Для анкетування цю цитату було очуднено і записано згідно з нормами сучасної української літературної графіки: «Уполудне цвітної неділі. Кой піп службу у церкві кінчав, склав ім навхрест слова свої смілі, І тот хрест ім у руки узяв».

Як і у випадку з цитатою Духновича, очуднення «русинської» цитати засобами української літературної графіки відразу робить її для респондентів більш українською (див. табл. 5).

Таблиця 5

І. Петровці «Співанка за мій хрест»			
Мови	Група I (%)	Група II (%)	Респонденти, що визнають русинську окремою мовою (%)
українська або її діалект	65	52	47
русинська	15	13	25
немає відповіді	14	20	16
«закарпатська»	3	5	1
інші	3	6	6

Шоста цитата в анкеті — з «Пропозицій запису пуодляських діалектуов» Ю. Гаврилюка: «Наш старий дуом стояв при широкуй уліці обсадженой деревами, якіе тею осіенньою порою починалі уже губіті лісте». Цю цитату не було очуднено. Північне наріччя має деякі спільні риси із закарпатськими говорами,

тому ми вирішили перевірити, як закарпатці ідентифікують поліські говори (див. табл. 6).

Таблиця 6

Ю. Гаврилюк «Пропозиції запису пуодляських діалектуов»			
Мови	Група I (%)	Група II (%)	Респонденти, що визнають русинську окремою мовою (%)
українська або її діалект	26	29	18
північний говір Полісся	7	3	—
білоруська	22	18	18
русинська	3	14	27
немає відповіді	25	22	19
суржик	3	3	8
словацька	3	4	2
українська + білоруська	11	—	—
інші	—	7	8

Поліський говір ідентифікувало менше ніж 10 % респондентів. Ті, хто визначили мову цитати як українську, часто давали помилкові уточнення (хустський діалект, гуцульський, міжгірський, лемківський, тячівський, східний, Луганськ / Донецьк («азіровська мова») тощо). Це зумовлено тим, що закарпатці добре розрізняють тільки рідні діалекти, навіть діалекти із сусідніх районів області для них часто цілком чужі та малозрозумілі. Чимало респондентів визначили мову цитати як білоруську, оскільки північні говори близькі до діалектного континууму білоруської мови.

Сьома цитата — це українська літературна мова, очуднена латинською транслітерацією чеського славіста Й. Іречека, розробленою за часів Австро-Угорської імперії. Запитання «Що мені робити з цими жахливими воріженьками?» у транслітерації має такий вигляд: «Ščo meni robyty z sumy žachlyvymy vorožňkamy?». Для експерименту спеціально підібрано слова, які характерні тільки для української літературної мови і не тотожні з західнослов'янськими відповідниками (див. табл. 7).

Таблиця 7

Латинографічна транслітерація української мови за проектом Й. Іречека			
Мови	Група I (%)	Група II (%)	Респонденти, що визнають русинську окремою мовою (%)
словацька	30	43	34
чеська	29	24	25
польська	3	17	25
українська	21	6	3
«чехословацька»	11	—	3
білоруська	—	2	4
угорська	3	3	—
немає відповіді	—	2	—
інші	3	3	6

Очуднення латинкою зробило українську літературну мову слабовпізнаваною. Тільки 21 % з групи I і 6 % з групи II визначили мову цитати як українську.

Решта респондентів визначала мову цитати як словацьку, чеську, польську, «чехословацьку» та ін.

Восьма цитата в анкеті — з латиноалфавітного «Tetrajevanhelijsa» в перекладі на лемківський діалект отця Ф. Крайняка. Тут графічне очуднення здійснив сам перекладач: «Pot'im sja stalo, že vin perechodyv čerez mista i sela i propovidav dobru novinu o Car'stvi Božim» (див. табл. 8).

Таблиця 8

«Tetrajevanhelijsa», prelžyl do rusynčyny o. F. Krajn'ak			
Мови	Група I (%)	Група II (%)	Респонденти, що визнають русинську окремою мовою (%)
словацька	47	39	46
чеська	22	29	25
польська	7	17	17
українська	11	4	3
немає відповіді	7	3	—
угорська	3	3	4
старослов'янська	3	1	1
інші	—	3	4

Очуднення Ф. Крайняка мало на меті віддалити «русинську» мову від української і наблизити до словацької. Результат, як показало анкетування, — успішний. Більшість респондентів визначала мову цитати як словацьку, чеську або польську. Однак на Закарпатті майже ніхто не ідентифікує цю мову як «русинську» (серед респондентів тільки 1 %).

Дев'ята фраза в анкеті — транслітерація польської літературної мови засобами української графіки: «Венц пошедлем на spacer і споткалем колежанке» (Więc poszedłem na spacer i spotkałem koleżankę) (див. табл. 9).

Таблиця 9

Польська фраза, записана кирилицею			
Мови	Група I (%)	Група II (%)	Респонденти, що визнають русинську окремою мовою (%)
польська	65	31	29
словацька	7	14	15
українська	3	13	18
немає відповіді	12	14	13
чеська	7	7	6
білоруська	—	8	4
ромська	—	1	3
лемківська	—	2	3
русинська	—	2	1
інші	3	9	8

Польську краще розпізнало старше покоління (65 %). Це зумовлено тим, що ця група активніше відвідувала Польщу в 90-х роках під час розквіту транскордонної стихійної торгівлі. Ті, хто ідентифікували мову фрази як українську, час-

то давали діалектні уточнення: галицький діалект, львівська мова, лемківський діалект. Серед інших відповідей: угорська, македонська, болгарська, праслов'янська, сербська та ін.

Десята фраза — транслітерація словацької літературної мови засобами української графіки: «Не клам, kde сі стратіл вшетке пенязе?» (Nie klam, kde si stratil peniaze?) (див. табл. 10).

Таблиця 10

Словацька фраза, записана кирилицею			
Мови	Група I (%)	Група II (%)	Респонденти, що визнають русинську окремою мовою (%)
словацька	51	18	22
чеська	19	22	15
польська	15	17	17
українська	3	12	10
немає відповіді	3	19	9
білоруська	—	3	4
старослов'янська	3	3	7
русинська	—	2	3
інші	3	4	13

Словацьку також краще розпізнало старше покоління (51 %) з тієї самої причини, що й польську. Ті, хто визначили мову фрази як українську, давали діалектні уточнення: південно-східний діалект, закарпатський діалект тощо. Серед інших відповідей: угорська, румунська, сербська, болгарська, циганська та ін.

Останні дві цитати в анкеті не було очуднено, оскільки вони і так досить екзотичні для мешканців Закарпаття. Одинадцята цитата — фрагмент зі статті, опублікованої на неорусинському ресурсі «Lem.fm», який використовує лемківські говори Польщі та Словаччини (українська графіка, доповнена графемою **ы**): «Резолюція є головно заміряна на порушования людських прав “окупачнов владов” односно кримських Татарів, а так само Українців, котры не суть согласны із політіков сучасных властей Криму» (див. табл. 11).

Таблиця 11

«Русинська» мова «lem.fm»			
Мови	Група I (%)	Група II (%)	Респонденти, що визнають русинську окремою мовою (%)
українська або її діалект	22	31	21
немає відповіді	22	14	14
русинська	15	8	8
білоруська	8	19	19
кримськотатарська	—	8	12
російська	—	5	8
суржик	—	5	6
польська	3	4	4
болгарська	7	1	2
інші	23	5	6

Чимало респондентів не змогли визначитися з відповіддю на це питання. Ті, хто такі відповіли, давали досить різні відповіді. Доволі екзотичним визначен-

ням мови цитати є кримськотатарська (8 % група II). Таку відповідь зумовила та сама тенденція, що й у випадку з цитатою Франка. Якщо в цитаті наявне слово «русин», отже, мова — «русинська», якщо є слово «Крим», то мова — кримськотатарська. Ті, хто визначили мову цитати як українську або її діалекти, додавали такі уточнення: «дореволюційна українська мова», «чиста українська мова», лемківський діалект, «кримський» діалект. Серед інших визначень: «східноукраїнська», молдавська мова, давньоруська, румунська тощо.

І остання цитата в анкеті написана руснацькою бешедою, літературною мовою русинів Сербії. Для анкети ми вибрали цитату з есе М. Шанти, руснацького письменника: «Цудзи язык не можеш знац нігда добре док не знаш свой мацерински. И нігда го не будзеш знац так добре як мацерински»¹⁴ (див. табл. 12).

Таблиця 12

М. Шанта «Поради младим писательом»			
Мови	Група I (%)	Група II (%)	Респонденти, що визнають русинську окремою мовою (%)
словацька	37	14	13
білоруська	25	21	17
немає відповіді	7	24	21
польська	14	11	15
українська або її діалект	11	11	14
чеська	3	8	4
русинська	—	4	4
інші	3	7	12

Більшість респондентів групи I визначили мову цитати як словацьку, а в групі II — як білоруську. Серед відповідей на це питання, як і на попереднє, досить високий показник респондентів, які не змогли визначити мову цитати. Тільки 4 % визначили мову як «русинську», хоч ідеологи неорусинства вважають руснацьку бешеду одним з різновидів «русинської» мови. Анкетування показало, що руснацька бешедка зовсім не є впізнаваною на Закарпатті. Серед інших визначень цієї цитати траплялися такі: «чехословацька мова», «прибалтійська мова», болгарська, хорватська, татарська, російська.

У другій частині анкети респонденти мали визначити, які з цих слів належать до української мови: *любов, палачінтовка, роздоріжжя, п'єц, фатьов, ровер, зовиця, кармонадель, брюки, філіжанка, байрак, битанга, лягумінки, фусиклі, мешти, коврик, дальнобойчик, діброва, алдомаш, тремпель, гозиро, стульчик, госінь, марево, полка, жушелка, слідуючий, куонь, вітор, коногонка, удостовіреніє, клопін, сегінятко, почтальйон, плай, нанашко, батяр, бринза*. У формулюванні анкетного питання не було поняття «українська літературна мова», однак для респондентів поняття «українська мова» та «українська літературна мова» виявилися майже тотожними (див. табл. 13).

Лише 2 % респондентів написали уточнення, що інші слова також українські і належать до діалектів. Слова *кармонадель, лягумінки* (галицький діалект), *тремпель* (слобожанський діалект), *удостовіреніє* (русизм) не вказав жоден респондент. Деякі діалектизми респонденти сприймають як належні до літературної мови, зокрема галицизми *філіжанка, ровер, батяр, мешти*, карпатський ді-

¹⁴ <http://www.ruskeslovo.com/микола-шанта-младим-писательом.pdf>.

лектизм *плай*, русизми *коврик*, *полка*, *брюки*. Прикметно, що тільки третина респондентів вважає слово *любов* українським. Імовірно, це спричинено тим, що слово має синонім *кохання*, який сприймають як більш літературний.

Таблиця 13

Які з цих слів належать до української мови?					
Слово	Група I (%)	Група II (%)	Слово	Група I (%)	Група II (%)
клопіт	89	74	нанапко	7	11
діброва	86	83	батьр	4	5
марєво	82	72	жужелка	4	2
роздоріжжя	82	83	сегінятко	4	8
любов	64	49	стульчик	4	12
байрак	57	42	п'єц	—	9
бринза	43	64	палачінтовка	—	8
філіжанка	36	38	фатьов	—	5
плай	36	25	куонь	—	3
слідуючий	29	10	фусиклі	—	3
брюки	25	20	алдомаш	—	2
ровер	25	16	битанга	—	2
зовиця	21	17	вітор	—	2
полка	21	8	госінь	—	2
коврик	18	31	лягумінки	—	1,5
мешти	14	12	почтальйон	—	1,5
коногонка	11	2	гози́ро	—	1
дальнобойщик	7	4			

Проведене анкетування показало, що мовне очуднення — це дієвий інструмент, який можна використовувати для мовних маніпуляцій та творення мовних симулякрів.

Найефективніша мовна маніпуляція — це поєднання очудненої графічної форми з відповідним змістом. (Цитату з Франка про «русина» легше подати як «русинськомовну», цитату про Крим — як кримськотатарськомовну).

За допомогою мовного очуднення можна наближати чи віддаляти мови або створювати ілюзію окремої мови.

Мовці, які не мають відповідної лінгвістичної підготовки, упевнено висловлюють свої мовознавчі судження, керуючись інтуїцією, піддаючись на маніпуляції. Про це свідчить досить низька кількість респондентів, які утрималися від відповіді на маніпулятивні запитання. У групі респондентів, які визначають русинську мову як окрему, їхня кількість ще нижча. Чималий сегмент мовців упевнено оперує псевдолінгвістичними термінами на зразок «чехословацька мова», «прибалтійська мова», «східноукраїнська мова» і т. ін.

Поняття «мови» серед мовців без лінгвістичної освіти досить розмите і часто перетинається з регіональною ідентичністю та діалектами. Мовці не надають цьому питанню настільки великого значення, як мовознавці та політики.

Шкільна освіта, яку отримали всі респонденти, та вища освіта деяких респондентів дають тенденційне уявлення про українську мову як вузький літературний стандарт. Мовці не асоціюють діалектизми з українською мовою, натомість зараховують до неї певні русизми, які закріпилися в узусі.

Таке трактування української мови — це сприятливий ґрунт для творення нових мов на базі українських діалектів, оскільки мовці не ідентифікують їх з літературним варіантом.

Молодше покоління закарпатців має гіршу компетенцію в російській мові і піддатливіше до мовних маніпуляцій.

L. L. BELEY

LINGUISTIC DEFAMILIARIZATION AS AN INSTRUMENT OF MANIPULATIVE CREATION OF THE «RUSYN» LANGUAGE

The article is devoted to the methods of manipulative creation of «Rusyn» language. The effectiveness of the methods has been proven by experiment. The attitude of various groups of population of Zakarapatia region towards «Rusyn» language and notion of «Ukrainian language» has been explored.

Keywords: language policy, language defamiliarization, linguistic simulacrum, literary language, «Rusyn» language, dialect.

ОЦІНКА В МОВНІЙ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ЕМОЦІЙ ГРУПИ «СПІВЧУТТЯ» (на матеріалі польської, української і російської мов)

У статті проаналізовано аксіологічні характеристики емоцій групи «Співчуття» в польській, українській і російській мовах. Експліковано вплив гедоністичної та моральної оцінок на концептуалізацію емоцій у мовній свідомості поляків, українців і росіян. Виявлено засадничу подібність ознак та образів, через які емоції групи «Співчуття» концептуалізуються в порівнюваних мовах.

Ключові слова: оцінка, емоція, аксіологічна характеристика, концептуалізація, мовна свідомість.

Протягом свого життя людина постійно оцінює навколишній світ і все, що в ньому відбувається. Оцінка відіграє важливу роль у концептуалізації дійсності. Це універсальна категорія, що має безліч інтерпретацій у філософії, психології, лінгвістиці та інших науках. За визначенням О. М. Вольф, у лінгвістиці оцінка кваліфікується як закріплене в семантиці мовних одиниць позитивне або негативне, експліцитне або імпліцитне ставлення суб'єкта до об'єктів дійсності¹. Ми розуміємо під оцінкою характеристику, що дається суб'єктом об'єкту з позиції будь-якої цінності². Цінність, своєю чергою, розглядаємо як властивість об'єкта, яка є важливою для суб'єкта³. Що стосується емоцій, то, з одного боку, вони самі вже є диференційованими оцінками різних ситуацій⁴ і таким чином беруть безпосередню участь у концептуалізації навколишнього світу, а з другого, як і будь-які реалії об'єктивної дійсності, — вони також можуть отримувати аксіологічні характеристики. Повністю погоджуємося з думкою польської дослідниці А. Миколайчук про те, що мовні оцінки емоцій співвідносні передусім з двома типами цінностей: гедоністичними, або сенсорними (задоволення / дискомфорт), та моральними, або етичними (добро / зло, схвалення / осуд)⁵. Як правило, вектор гедоністичної оцінки (приємний / неприємний) збігається з вектором етичної оцінки емоцій як хороших або поганих. Проте існують почуття, які досить важко однозначно кваліфікувати як позитивні чи негативні. Зокрема, до таких складних у плані оцінювання належать і емоції групи «Співчуття». З позиції гедоністичних цінностей вони найчастіше характеризуються мовцями як дискомфортні і навіть болісні для суб'єкта емоційні переживання, викликані

¹ Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки. — М., 1985. — С. 18.

² Маслов Е. С. Основные категории и проблемы теории ценностей : Учебно-метод. пособие. — Казань, 2010. — С. 24.

³ Там же. — С. 7.

⁴ Ильин Е. П. Эмоции и чувства. — СПб., 2001. — С. 52.

⁵ Mikołajczuk A. Problem ocen w analizie wybranych polskich nazw uczuć z klasy semantycznej gniewu // Język a Kultura : Uczucia w języku i tekście. — Wrocław, 2000. — Т. 14. — S. 121.

горем, стражданням інших. Натомість за параметрами добра та зла домінуючою в суспільстві є їх позитивна оцінка. Російський філософ В. С. Соловйов називав *жаль* і *співчуття* внутрішньою основою морального ставлення людини до інших істот⁶.

Наша стаття присвячена порівняльному дослідженню аксіологічних дескрипцій емоцій групи «Співчуття» в польській, українській і російській мовах. На основі аналізу контекстної сполучуваності емотивів-номінативів групи «Співчуття» в художніх текстах спробуємо визначити вплив оцінки на концептуалізацію позначуваних ними емоцій у мовній свідомості поляків, українців і росіян. Матеріал дослідження отримано з національних лінгвістичних корпусів⁷ методом автоматичного пошуку. Об'єкт дослідження становлять назви емоцій: п. *współczucie, litość, politowanie, żal, żalność*; укр. *співчуття, спочуття, жалість, жалоці, жаль*; рос. *сочувствие, сострадание, жалость, сожаление*, які можна об'єднати у групу «Співчуття» із загальним значенням «співпереживання чужому горю, нещастю, стражданню». Загальновідомо, що мовна концептуалізація емоцій відбувається переважно за допомогою метафор. Оцінки почуттів експлікуються через концептуальні ознаки та образи.

Моральна, або етична, оцінка стосується поведінки людини, її відносин з іншими людьми. У концептуалізації емоцій вона передається насамперед за допомогою антропоморфних ознак, що експлікують ставлення експерієнцера до об'єкта-адресата емоції, ставлення об'єкта-адресата до адресованої йому емоції або ставлення спостерігача-оповідача до емоції і до експерієнцера, який її переживає. З погляду моралі емоції групи «Співчуття» в порівнюваних мовах оцінюються переважно позитивно, пор.:

п. *współczucie* — *proste, szczere, prawdziwe, tkliwe, serdeczne, życzliwe, żalostne, litosne, namiętne; litość* *serdeczna, współczująca, pobłażliwa, mądra, szczera, najtkliwsza; politowanie* — *dobrotliwe, łagodne, pobłażliwe, dobroduszne, tkliwe, współczujące; żal* — *prosty, serdeczny, szczery; żalność* — *serdeczna*; укр. *співчуття* — *доброзичливе, дружнє, жалісливе, жалісне, жертовне, зворушливе, материнське, милостиве, проникливе, шанобливе, щире, щиросердне, палке; спочуття* — *щире, зворушливе, сердечне; жалість* — *співчутлива, слюзлива, щира, великодушна, просвітлена, м'яка; жаль* — *ніжний, щирий*; рос. *сочувствие* — *искреннее, доброе, нежное, сердечное, сродобольное, жалостливое, добродушное, дружественное, живое, понимающее, благородное, чистое, проникновенное; трогательное, материнское; сострадание* — *искреннее, доброе, нежное, сердечное, милосердное, материнское, отеческое, братское, живое, ненасытимое, самозабвенное, любовное; жалость* — *искренняя, добрая, нежная, сердечная, ласковая, кроткая, трогательная, трогаящая душу, благоговейная, слезливая, плачущая, виноватая, сочувливая, родственная; сожаление* — *искреннее, чистосердечное*, напр.: «Istvan przygarnął go z serdecznym współczuciem, chłopiec pozbawiony rówieśników odczuwał osamotnienie» (W. Żukrowski. Kamienne tablice), «Kaśka, zdjęta najtkliwszą litością, próbuje pniaćczyć biedactwa, ale niewiele już można im pomóc» (K. Szczuka. Milczenie owieczek); «<...> через оті дрібні вади стариган викликає *доброзичливе співчуття*» (М. Дашків. З безодні минулого), «<...> очі його були задумані і в них ясно проступав *щирий жаль* до понівеченої на все життя молоді людини» (Г. Тютюнник. Вир); «Он вложил в голос *сердечное сочувствие* <...>» (М. Веллер. Белый ослик), «— Морозка... — тихо позвал Мечик, остановившись против него и переполняясь вдруг *слезливой доброй жалостью* к нему и к этой мертвой лошади» (А. Фадеев. Разгром).

Позитивна моральна оцінка емоцій групи «Співчуття» може посилюватися згадкою про супутні позитивні почуття і ставлення, пор.:

⁶ Соловьев В. С. Оправдание добра. Нравственная философия // Соловьев В. С. Сочинения : В 2 т. — М., 1988. — Т. 1. — С. 52.

⁷ Narodowy Korpus Języka Polskiego. — <http://nkjp.pl>; Український національний лінгвістичний корпус. — <http://lcorp.ulif.org.ua>; Национальный корпус русского языка. — <http://www.ruscorpora.ru>.

п. *miłość*, *sympatia*, *czułość*, *rozczenie*, *wzruszenie*, *uwielbianie*, *troska*, *serdeczność*, *życzliwość*, *wyrozumiałość*; укр. *любов*, *ніжність*, *сердечність*, *ласка*, *лагідність*, *доброта*, *симпатія*; рос. *любовь*, *нежность*, *симпатия*, *человеколюбие*, *ласка*, *доброта*, *сердечие*, *сердечность*, напр.: «Margaret patrzyła na jego zmęczoną, zapadniętą twarz ze *współczuciem i miłością* <...>» (E. Hajnicz. Przekraczając światło), «*Serdeczność i współczucie* wszystkich były tak szczere, że Marta poczuła jeszcze większe cierpienie, którego żadną miarą nie udawało się opanować» (W. Korczyńska. Wróć...), «Z rękami w kieszeniach luźnego płaszcza przestępował z nogi na nogę... Ogarnęło ją *rozczenie*, *wzruszenie*, *litość*» (A. Zaniewski. Król Tanga), «Ale Jagienkę ogarnęła nagle *litość* ogromna i jakby dziecięca *miłość* do tego nieszczęsnego starca, za czym idąc za pierwszym popędem, skoczyła ku niemu i chwyciwszy jego dłoń, pocałała ją całować, a zarazem polewać łzami» (H. Sienkiewicz. Krzyżacy); «Юра Муратов, становище якого було жакливе, викликав у її душі таку *ніжність і співчуття*, неначе це була її рідна дитина» (О. Сизоненко. Зорі падають в серпні), «А ще пізніше Олеся остаточно захопила трагічна історія інженера Ернана Раміро, і він усією душею відчув, як його серце сповнюється *співчуттям і симпатією* до стійкої, незламної людини <...>» (В. Владко. Сивий капітан), «— Він не сказав тобі правди, донко, — так само тихо відповів лісничий, почувавши, як глибокий *жаль і любов* до цієї дівчинки крають йому серце» (О. Донченко. Лісничиха); «Чем больше мой попутчик рассказывал о своей жене, тем большую *нежность и сочувствие* она у меня вызывала» (И. Ефимов. Суд да дело), «Полный *чувства любви и сострадания*, он в эту минуту забыл о том, что ему самому под конец службы предстоит порка, и, растроганный, жалел только мальчика» (К. Станюкович. Нянька), «Она [Наташа] опять заплакала. И еще больше *чувство жалости, нежности и любви* охватило Пьера» (Л. Толстой. Война и мир).

Емотиви-номінативи групи «Співчуття» можуть поєднуватися як синоніми, підсилюючи так загальний позитивний образ позначуваних ними почуттів, напр.:

«<...> burza wydobyła z dna jego duszy jakieś *ogromne współczucie*, jakąś *serdeczną litość* <...>» (T. Dołęga-Mostowicz. Drugie Życie Doktora Murka), «I nagle ogarnęła ją *litość, litość i żal* wobec tego dziwnie, niemal błazeńsko ubranego człowieka» (A. Zaniewski. Król Tanga), «Zadrżał na ten jęk rozpaczi, zbudziła się w nim jakby dawna *miłość*, pełna jeno *współczucia i litości*» (W. Reymont. Rok 1794); «Старий низько кланявся, а сльози, справжні сльози текли по його зморшкуватих щоках, сиве волосся розсипалося по обличчю, весь його вигляд викликав *співчуття, щирі жалість*» (Б. Левін. Видно шляхи полтавські), «*Жалем і співчуттям* перейнялася Тамара до цієї чорношкірої мініатюрної жіночки <...>» (О. Гончар. Твоя зоря), «Матусю! матусю! — припадаючи до неї [Пріські], мовив Кирило. У його карих добрих очах світився *жаль*; у ласкавому голосі почувалися *жалоці*» (П. Мирний. Повія); «Наоборот, это указание на него вызывало *сочувствие* к нему, *сострадание*, как к человеку оклеветанному, жестоко оскорбленному <...>» (В. Зензинов. Пережитое), «Федору Осиповичу показалось, что в нотах даже грубого голоса дворника он уловил *сочувствие и сожаление* к сиятельной затворнице» (Н. Гейнце. Самозванец), «Мое сердце было полно *сочувствия и жалости* к Достоевскому, перенесшему ужасную жизнь каторги» (А. Достоевская. Воспоминания).

Позитивна моральна оцінка емоцій групи «Співчуття» виразно виявляється у випадках контекстуальної вказівки на потребу в цих емоціях, хоча б у маленьких їх частках, що найчастіше асоціюються зі *щипкою*, *краплиною*, *крихтою*, напр.:

«— Proszę pani, ja już dłużej nie wytrzymam. Proszę mi pomóc <...> — Piszczajko wbił w nią wzrok, szukając choćby *odrobiny współczucia*» (M. Sieniewicz. Żydówek nie obsługujemy); «Невже у Вас не знайдеться бодай *краплини співчуття* чи хоча б *крихітки жалю* до мене, Вашої нещасної учениці?» (М. Сиротюк. Забілили сніги); «Но должна же быть в вас *хоть капля жалости*?» (Э. Радзинский. Продолжение Дон Жуана).

Позитивний характер емоцій групи «Співчуття» чітко простежується в контекстах з протиставленням їх негативним почуттям, напр.:

«Patrzys Edowi prosto w oczy... Teraz *nie ma* już w nich *pogardy, tylko współczucie*» (A. Zaniewski. Król Tanga), «<...> ich jęki przejmowały ją takim bólem, że miała pełne też oczy i po kilka razy robiło jej się tak niedobrze, że musiała wychodzić na powietrze, ale powracała <...> *przemogła obrzydzenie i pełna współczucia i litości* obmywała im rany <...>» (W. Reymont. Ziemia Obiecana), «Chory, bez środków do życia, na pograniczu obłąd, choć jeszcze nie pokonany, *wyzbył*

się odrazy i pełen był po brzegi bolesnego współczucia dla ludzi» (М. Томашевська. *Serpente w raju*); «О диво дивне, — де й поділося Павлове сумне *співчуття*! Замість нього в душі заворушилася *гидливість* <...>» (М. Дашків. З безодні минулого), «Арсен довго дивився йому вслід, намагаючись видобути з серця хоч *краплину жалю і співчуття* до поверженого, знищеного недруга, та, *крім огиди*, не відчував нічого» (В. Малик. Таємний посол), «*Не злість* чулася в словах Верхушихи — *жалість*» (В. Дрозд. Колесо); «Званинцев послал Антоше взгляд на прощанье, но то был взгляд *не презрения, а сострадания и участия*» (А. Григорьев. Один из многих), «Но этот *гнев* немедленно же сменялся в родительском сердце *состраданием* <...>» (Г. Успенский. Крестьянин и крестьянский труд), «Сначала Рамирский смотрел с *презрением* на бедняка <...> но когда он горько зарыдал, *сожаление* глубоко проникло в душу Рамирского» (А. Вельтман. Приключения, почерпнутые из моря житейского. Саломея).

Незважаючи на переважно позитивну моральну оцінку емоцій групи «Співчуття» у мовній свідомості поляків, українців та росіян, варто все ж відзначити наявність двоїстого морального оцінного судження про них. Феномен цих емоцій полягає в тому, що вони можуть виявлятися не лише разом з *любов'ю, ніжністю, симпатією*, а й поряд з такими негативними почуттями, як п. *obrzydzenie, pogarda, pogardliwe lekceważenie, odraza, dezaprobata, niechęć, cynizm, wzgarda, drwina, kpina, ironia, uwłaczanie, irytacja, gniew, złość*; укр. *зневага, відраза, презирство, огида, неприязнь, погорда, злість, лют*; рос. *пренебрежение, отвращение, брезгливость, гадливость, презрение, снисхождение, неприязнь, негодование, раздражение, зависть, враждебность, гнев*. Негативне моральне оцінне судження про супровідні почуття у таких випадках поширюється і на емоції групи «Співчуття». Як свідчить мовний матеріал, особливо часто в супроводі негативних емоцій виступають п. *litość, politowanie*, укр. *жалість* та рос. *жалость*, напр.:

«Ale to chyba może obudzić w nas *współczucie, litość, czy mówiąc po prostu obrzydzenie*, a na szacunek nie widzę tu miejsca» (Т. Доłęга-Мостович. Trzecia pięć), «Kobieta patrzy na niego z *mieszanim współczucia i pogardy*» (Cz. Bielecki. Scenarzysta), «Władysław wrócił z przedpokoju, stanął przed matką i załamał ręce. Patrzył na nią z *gniewem, żalem, z uwłaczającą litością*» (М. Kuncewiczowa. Cudzoziemka), «W istocie, wzbudzał w nim *politowanie i jakąś drażniącą niechęć* ten szlachcic siedzący naprzeciw <...>» (L. Kruczkowski. Kordian i cham); «В тому погляді помітив він *зневагу і співчуття*...» (В. Шевчук. Григорій Сковорода), «<...> і пухлі вуха, і виразки на губах, і розмальоване висипом тіло викликали *відразу й одночасно співчуття*...» (М. Василенко. Уламки імперії), «— Артуре, — озвалася Бренда, дивлячись на Гаральда з *жалістю й відразою*. — Це параноя. Його місце в психлікарні, серед божевільних» (О. Авраменко, В. Авраменко. Син Сутінків і Світла), «<...> а Чубенка душила *жалість і злість*» (Ю. Яновський. Вершники); «Солёные капли, то и дело скатывающиеся по лицу, темные пятна под мышками на рубашках и пиджаках — все это привлекало внимание окружающих, вызывало у них *сочувствие, раздражение, брезгливость, неприязнь*, и, конечно, не добавляло заместителю директора мужского обаяния» (А. Житков. Супермаркет), «Нехлюдову показалося, что Маслова при этом улыбулась, и эта улыбка показалась ему отвратительной. Странное, неопределенное *чувство гадливости, смешанное с состраданием*, поднялось в нем» (Л. Толстой. Воскресение), «Ходасевич <...> с какой-то *жалостью, смешанной с отвращением*, вспомнил, как эти девочки в лохмотьях и во впахах облепили его <...>» (Н. Берберова. Курсив мой), «"Проживет она с этим гигиенистом все свои деньги", — грубо подумал Самгин, и *чувство жалости* к матери вдруг *окрасилось неприязнью* к ней» (М. Горький. Жизнь Клима Самгина).

Негативна моральна оцінка емоцій групи «Співчуття» може об'єктивуватися через антропоморфні ознаки, що експлікують негативне ставлення експерієнцера до об'єкта-адресата емоції. В. Ю. Апресян пише про «добророзичливу» і «принизливу» *жалість*. Першу відчують до тих, до кого добре ставляться, і погана ситуація, в якій перебуває об'єкт емоції, підсилює це добре ставлення; *принизливу жалість* відчують до тих, до кого ставляться погано, причому погана ситуація, у якій перебуває об'єкт емоції, лише підсилює це погане ставлення, тому що експерієнцер вважає цю ситуацію не результатом несприятливих обставин, а

наслідком власних помилок об'єкта⁸. Аналіз фактичного матеріалу дозволив виявити такі негативно оцінювані антропоморфні ознаки, які у польській мовній картині світу можуть мати лише *litość, politowanie*, в українській — *жалість, жалощі*, натомість у російській — усі емоції групи «Співчуття», пор.: п. *litość* — *rodła, pogardliwa, kpiąca, uwłaczająca*; *politowanie* — *ironiczne, wrogie, pogardliwe*; укр. *жалість* — *зневажлива, образлива, сувор, прикра; жалощі* — *гидливі*; рос. *сочувствие* — *злорадное, брезгливое, насмешливое, снисходительное, лицемерное, притворное, ханжеское; сострадание* — *снисходительное, обидное; жалость* — *брезгливая, снисходительно-брезгливая, насмешливая, презрительная, постыдная, унижающая, обидная, высокомерная; сожаление* — *злое*, напр.:

«Teraz zaś nie mógł myśleć bez zgrozy, że spotka go znowu, że poczuje na sobie wzrok, który go obmierza *pogardliwą litością*» (J. Parandowski. Niebo w płomieniach), «Władysław wrócił z przedpokoju, stanął przed matką i załamał ręce. Patrzył na nią z gniewem, żalem, z *uwłaczającą litością*» (M. Kuncewiczowa. Cudzoziemka), «Stary szambelan patrzył na niego z pewnym *pogardliwym politowaniem* <...>» (H. Sienkiewicz. Legiony), «A więc w układzie jej warg dojrzałem *ironiczne politowanie*» (J. Stawiński. Piszczek); «До матері, передчасно змарнілої, безпомічної, він ставився зі *зневажливою жалістю*» (А. Дмитрук. Усміх капітана Дарванга), «Кілька разів Майя поривалась написати Андрієві, але зупиняла себе. Так, він би її зрозумів! Тільки хто знає, чи не зародиться в ньому почуття зневаги та *образливої жалості* до тієї, яка не може дати собі ради?» (М. Дашків. Зуби Дракона), «Тож розгорнула пелюшки, а сама ревниво дивиться на незнайому: скривиться від *гидливих жалощів* чи ні» (І. Білик. Золотий Ра); «Йому [Колонніну] казалось, что они косились на него с *брезгливым сочувствием*» (С. Данилюк. Бизнес-класс), «<...> глядя на будущую супругу Сережи, очень трудно было подавить мгновенное чувство *брезгливой жалости*» (А. Геласимов. Год обмана), «Слова его долго производили на меня потом, при воспоминании, тяжелое впечатление какой-то странной, *презрительной* к нему *жалости*, которой бы я вовсе не хотел ощущать» (Ф. Достоевский. Идиот), «Тут была и ревнивая зависть к Назанскому <...> и какое-то торжествующее *злое сожаление* к Николаеву <...>» (А. Куприн. Поединок).

Жалість, інколи *співчуття* у порівнюваних мовних картинах світу можуть оцінюватися негативно з позиції об'єкта-адресата емоції через поширену думку про те, що ці почуття принижують, ображають того, на кого вони скеровані, напр.:

«Okropnie mnie irytowało jego współzucie — na pewno zresztą szczerze — którego co rusz wyzierała dzika radość z własnego triumfu» (T. Domaniewski. Niedaleko od prawdy), «O litości nawet nie wspominaj, *litością gardzę* <...>» (R. Kobierski. Harar), «Wychodził, licząc przez swoje kroki, byle szczybieć do drzwi, byle zniknąć z oczu sekretarek, w których wzroku przewidywał *pogardliwą litość*» (J. Głowacki. Rose Café); «<...> тільки Ганна Остапівна мимовільним зітханням виявила щось схоже на *жалощі*, тільки прохопилося слово “напівсирітство”, як хлопець одразу ж настороживсь, дитяча комишанська гордість так і випустила свої пазурі, не *приймаючи* можливого *співчуття*, яким зараз його могли тільки *принизити*» (О. Гончар. Бригантина), «Є категорія людей, котрих *жалість принижує*...» (А. Кокотюха. Нейтральна територія), «Жалко всіх їх стало — і Макариху, і Якова, і Надійку. Сергія не жаліла — таких людей, як мій Сергій, *жалість* лише *ображає*» (М. Руденко. Формула Сонця); «Мое *сочувствие* только *разозлило* приятеля <...>» (В. Бурлак. Хранители древних тайн), «Она [Туса] боялась *чужой жалости, чужого сочувствия* и потому никому не призналась, что мы с Вале́й разошлись» (Л. Уварова. Одинокий с собакой снимет комнату), «Он поглядел на нее, и злора, выразившаяся на ее лице, испугала и удивила его. Он не понимал того, что *его жалость к ней раздражала ее*» (Л. Толстой. Анна Каренина), «Не смотрите так, *ваша жалость убьет меня*» (И. Гончаров. Обрыв).

Гедоністична, або сенсорна, оцінка характеризує відчуття людини за шкалою «приємно / неприємно». Як свідчать результати дослідження, в усіх трьох

⁸ Апресян В. Ю. Опыт кластерного анализа: русские и английские эмоциональные концепты // Вопр. языкознания. — 2011. — № 2. — С. 76.

мовах частотнішими є мовні репрезентації негативної гедоністичної оцінки емоцій групи «Співчуття», оскільки співпереживання чужому горю, нещастю, стражданням буває дискомфортним і навіть болісним для суб'єкта. Цим можна пояснити мовну концептуалізацію емоцій групи «Співчуття» в образах болю, агресивної сили, вогню. Представлені образи відображають також стихійність емоцій, високий ступінь інтенсивності їх впливу на експерієнцера.

Через образ болю передається болісність, душевний дискомфорт суб'єкта емоційних переживань, пор.:

п. *współczucie* — *bolesne*; *serce się kraje ze współczucia* (z *litości*, z *żałości*, z *żalu*); *litość* — *bolesna*; *serce bolało z litości*; *litość* (żał, *żałość*) *ściska serce*; *serce pęka z litości* (z *żalu*, z *żałości*); *serce szarpnęło się* (*ścisnęło się*) *litością*; *serce ścisnęło się z żalu*; *serce krajało się żalem*; *żałość ścisnęła duszę* (*serce*); укр. *співчуття* — *болісне, щемливе, гостре*; *жальність* — *гостра, пронизлива, щемлива, пекуча*; *жальність* *пронизала душу* (когось), *защеміла в серці*; з *жалою* *серце* *краялося*; *плакати з жалою*; *від жалою* *серце* *кров'ю обливається*; *гострий біль жалою*; *жаль* — *гострий, пекучий, болючий, жалкий*; *жаль бере* (уципнує) *за серце*, *пронизав серце*; з *жалою* *серце* *розривалося* (*стискалося, краялося, мліло*); *від жалою* *серце* *заболіло* (*краялося, розривалося, щеміло*); рос. *сочувствие* — *острое, щемящее, мучительное*; *сочувствие* *пронизало* (*охватывает*) *сердце*; *сердце сжималось* (*щемило, надрывается*) *от сочувствия*; *сердце надрывалось* (*болело, сжимается*) *сочувствием*; *мучаться сочувствием*; *боль сочувствия*; *больно от сочувствия*; *сострадание* — *болезненное, жгучее, щемящее* (до боли), *мучительное*; *сострадание* *жгло сердце*, *утомило душу, кольнуло*; *от сострадания сердце* *жскалось* (*разрывается, щемило, ныло, болело, рвется на куски, истекает кровью*), *кривилось лицо, перехватило горло*; *болезненно морщиться от сострадания*; *боль* (*спазмы, муки*) *сострадания*; *сердце стеснялось состраданием*; *жalousть* — *острая, болезненная, щемящая, тяжелая, иступленная, нестерпимая, невыносимая, неутолимая, ноющая, мучительная, пронзительная, пронзающая, колющая, тягостная*; *жalousть* *давит* (*пронзила*) *сердце*, *кольнула в сердце, сжала спазмом горло; муки* (*судорога*) *жalousти*; *от жalousти сердце* *болело* (*стеснилось, (за)ныло, (за)щемило, корчится, рвалось, разрывается, надрывается, рвется на куски, кровью обливалось*), *навернулись* (*попились*) *слезы, сморщилось лицо, стянуло горло, защемило все внутри*; *от жalousти* *вскрикнуть* (*зарыдать, заплакать, сморщиться, всхлипывать, содрогаться, страдать, задыхаться, сжаться, надрываться*); *жalousтью сердце* *защемило* (*щемит, пронзается, надрывается, растрывается, сминалось*); *жalousтью* *терзаться, сердце надрывать*; *сжаление* — *острое, пронизывающее, жгучее, смертельное, тяжелое*, напр.: «*Bolesne wpućucie ogarnęło Aurelię <...>*» (М. Musierowicz. Dziecko piątą), «*Dorothy nie była jedyną osobą, która ze współczuciem i bólem patrzyła, jak Margaret cierpi*» (Е. Hajnicz. Przekraczając światło), «*Bartosz patrzył za nią, jak szła. Serce mu się krajało ze współczucia*» (М. Tomaszewska. Tego lata w Burbelkowie), «*Jestem bezsilny, serce pęka mi z żalu i litości, dłużej znieść tego nie mogę*» (К. Моровски. Kartki z dziejów Żydów warszawskich), «*Nagle jakiś żal ścisnął mi serce. Żal mu było jakoby i Bohuna <...>*» (Н. Сienkiewicz. Огнем і Мieczem), «*Człek był doświadczonej i wielu ludzi umierało w jego oczach, lecz nigdy serce nie krajało mu się takim żalem, jak na widok tego kwiatka więdnącego tak wcześniej*» (Н. Сienkiewicz. Pan Wołodujowski); «*Душа його переймалась щемливим співчуттям до неї*» (О. Гончар. Берег любові), «*Се все було так несподівано, так дивно, так невимовно-чудно, пронизало його таким гострим болем жалою, що спершу він нічого не міг вимовити <...>*» (В. Винниченко. Краса і сила), «*Він перейнявся пекучими жалою до жінки, яка подарувала йому життя, сама здолавши нелегку життєву дорогу*» (І. Білик. Золотий Ра), «*Раптом пригадав її слова про хворобу, про те, що оті три карбованці призначалися мамі на ліки, і пекучий жаль здався своє серце*» (А. Дімаров. На коні й під конем), «*— Тебе вже зовсім випустили? — спитав батько боязко, між тим коли його серце в грудях краялося із жалою на вид сина*» (О. Кобилянська. Земля), «*Тяжкі роздуми-спогоди нахилили його голову над ліжком знесиленої жінки, а серце щеміло від невимовного жалою*» (І. Пільгук. Грозвий ранок); «*<...> и Кошечкина пронзила внезапная боль сочувствия к человеку, обязанному сейчас принять окончательное решение*» (Д. Биленин. Тень совершенства), «*Сердце чувствительное, коим я обладаю, лишь созерцает, хотя и рвется на куски от сострадания*» (Е. Маркова. Тайная вечеря), «*<...> только сердце ее ныло, болело и щемило от жalousти и сострадания к Чухе <...>*» (В. Крестовский. Петербургские трудности), «*Нестерпимая жalousть пронзила мое сердце, снова началось у меня лихорадочное состояние*» (Л. Вертинская. Синяя птица любви), «*А у Митьки в горле судороги, жalousть к этим как будто чужим людям, жalousть до жгучей боли, до тошного удушья <...>*» (М. Шолохов. Бахчевник), «*Острая, как боль, жalousть охватила Ланде <...>*» (М. Арцыбашев.

Смерть Ланде), «Почти физически чувствую, как сердце корчится от боли, от пронзительной жалости к молодым и старикам» (Е. Гинзбург. Крутой маршрут).

Концептуалізація емоцій групи «Співчуття» в образі агресивної сили вказує на інтенсивність, стихійність емоцій, їх деструктивний вплив на експерієнцера. Найчастіше з цим образом асоціюються п. *litość, żal*, укр. *жалість, жалоці, жаль*, рос. *жалость, сострадание*, пор.:

п. *litość zaparła oddech w gardle, skręcała kiszki, szarpnęła wnętrzności, przygięła kogoś do ziemi; litość (żal, żałość) ścisła serce; żal zaszarpał sercem, ścisnął za gardło, chwycił za piersi; żałość ścisnęła duszę (serce)*; укр. *жалість* душила когось, перехоплює комусь подих, здавила (стискає) серце, стиснула груди; *жалоці* охопили, взяли, роздирають серце, опановують душу; піддались жалоцям; *жаль* мучив когось, здавив (стиснув, крає, розриває) серце, хапав за серце, полоснув по серцю, стиснув (затис, передавив) горло, стиснув груди; рос. *сострадание* утомило душу, кольнуло (измучило) кого-то; *жалость* — свирепая, страшная, дикая, лютая, царапающая, колючая, остроклювая, жуткая, безумная, смертельная, гнетущая, захлестывающая, хватившая за душу, разрывающая (рвущая) сердце; жалость обуревают (мучает, терзает, раздирает, резанула, душила, захлестнула, схватила, пронзила, охватила) кого-то; жалость распирает (гложет, давит, кольнула, сжала, стиснула, сдавила, стеснила, разрывала, терзала, когтила, прошила) сердце, схватила за сердце (за горло), пронзаёт сердце до самых пяток, хватала за душу, скребла (пронизала) душу, рвала на части, долбанула под сердце, сжала (сдавила, стиснула) горло, ударила в сердце, сжимала грудь, вгрызалась в сердце (грызла сердце) как зверь; чувство жалости душило, охватило, сжимало сердце; удары (уколы) жалости; игла жалости; *сожаление* сжало сердце, резануло кого-то, напр.: «<...> okropna litość szarpnęła mu wnętrzności, ale już odwracał głowę od zielonych, dobrych oczek Zosi <...>» (S. Witkiewicz. Pożegnanie jesieni), «<...> gdy patrzyłem na jego zapadłą, skroń, pomarszczony policzek <...> litość skręcała mi kiszki» (J. Krzysztוף. Obłęd), «Z litością ścisnącą mu serce wpatrywał się w oczy pensjonariuszy <...>» (K. Kofta. Sezon na papierówki), «Polluks spojrział w bok i zobaczył, że dwóch innych legionistów wiąże wyrywającego się i kopiącego Kaliasa. Ogromny żal ścisnął go za gardło» (H. Rudnicka. Uczniowie Spartakusa), «— Żal serce ścisła, gdy przychodzi nam żegnać na wieczność kogoś z naszych braci lub siostr» (W. Myśliwski. Widnokrąg); «Жалість стискувала Пенове серце лецатами» (Л. Залата. Її голос), «Бо тільки-но гляну в сонячні твої оченята, коли ото в них на віях затремтить сльоза, то в мене од жалоців усе всередині перевертається ...» (І. Білик. Золотий Ра), «На її згадку про Лену стиснув йому жаль серце, мов кліщами» (О. Кобилянська. Царівна), «І він одружився і став запомишляти матір'ю, неначе якоюсь худобиною. І ось її вже немає. І жаль стис горло Івану Овсієвичу» (Т. Осьмачка. Ротонда душогубців), «<...> Карло вийшов до коня. Чомусь жаль полоснув по серцю. Кінь обернув голову і, тремтнувши повіками, обронив крупну сльозу» (Г. Колісник. Мазепа-гетьман); «Сострадание, вонзив свой шип, на этот раз кольнуло глубже и заметнее точнее, больнее» (В. Маканин. Андеграунд, или герой нашего времени), «Глубокое, бесконечное сострадание вдруг охватило и измучило его мгновенно. Пронзенное сердце его страшно болело» (Ф. Достоевский. Братья Карамазовы), «Страдая за всех и за каждого в отдельности, Мышка плохо спала, в тревожные ночи огромная жалость разрывала ее сердце, топила в слезах подушку» (В. Осеева. Динка), «А я не могу говорить, охватила меня и давит жалость к человеку, живым во гроб положенному» (М. Горький. Исповедь), «“Совсем дурачок, блажененький! Ну, как такого казнить?” — подумал Петр, и вдруг дикая, страшная, лютая жалость вгрызлась ему в сердце, как зверь» (Д. Мережковский. Петр и Алексей), «Как тисками сжали сердце сожаление, нежность к брату; вспомнились его заботы <...>» (О. Волков. Из воспоминаний старого тенишевца).

Болісність та інтенсивність переживання укр. *жалості, жалоців, жалою*, рос. *жалости, сострадания* можуть експлікуватися через образ вогню, напр.:

«— А хіба ви думаєте, дідусю, що нам не важко? Хіба ви думаєте, що біль і жаль не роздирають наші душі, не печуть нас пекельним вогнем? — простогнав я йому в самі очі» (О. Довженко. Ніч перед боєм), «— Мабуть, велику дорогу відбив, чоловіче, що такий марний? Він зирнув на неї і приклався до борщу і їв з такою пожадністю, що знову спалахнув у її серці вогненний жаль» (В. Шевчук. Три листки за вікном), «Новітнє пекло, що його вигадали самі люди, оточує солдат, що несуть тіло пораненого друга. Огонь жало спалює серце Бойка і цей огонь пекучіший за огонь набоїв» (Г. Шкурупій. Жанна батальйонерка); «И острое чувство жалости к девушке сожгло дотла, казалось, сердце Дуни» (Л. Чарская. Приютки), «Иван Дмитриевич почувствовал, как у него зажигается за грудиной от жалости к сыну <...>» (Л. Юзефович.

Дом свиданий), «Жалость и горькое чувство вины обжигали сердце» (Б. Екимов. Высшая мера), «Они рассчитывались по порядку номеров, а он шел вдоль строя, вглядываясь в лица этих людей, и *сострадание жгло его сердце*» (В. Железников. Последний парад).

Серед температурних ознак, що беруть участь у дескрипції емоцій групи «Співчуття», виділяються ознаки «теплий», «гарячий» та «холодний». Іноді температурні ознаки можуть доповнювати образ водної стихії. «Теплі» почуття завжди репрезентують позитивну гедоністичну і позитивну моральну оцінки. Вони є приємними як для експерієнцера, так і для об'єкта-адресата емоції, а також актуалізують позитивне ставлення експерієнцера до об'єкта-адресата емоції, напр.:

«— Długo pan siedział? — zapytała cicho. W jej tonie wyczułem nie tylko ciekawość, ale i *ciepłe współczucie*» (J. Stawiński. Piszczek), «Mock почув *ciepły przytych* litości, kiedy spojrział na jej dłonie, pokryte suchą, cienką skórą» (M. Krajewski. Festung Breslau), «Zrobiło mu się chłopca żal. Ta *żałość* wzbierała w księdzu *jak wiew ciepłego, jesienno wiatru*» (J. Iwaszkiewicz. Kościół w Skaryszewie); «Йому ж бо так треба було в ці дні *теплого спочуття* та ласки» (Д. Бузько. Чайка), «Хіба ж їй моя *жаль* не *теплитиме* замороженого скрюченого *серця*?» (В. Винниченко. Божки), «Калниболоцький глянув на молодого козака поглядом, повним *теплого жалю*: — Ти ще молодий, сину, й жити тобі на світі ще багато» (А. Кашенко. З Дніпра на Дунай); «Как я любила смотреть на это лицо! *Сочувствие* Чёрного было приятно, как *тёплая ванна*» (И. Грекова. Без улыбок), «Голос его *потеплел от сочувствия*, когда он узнал, что с Квазимодо случился инфаркт и он лежит в Боткинской» (З. Масленикова. Разговоры с Пастернаком), «Неожиданное *сочувствие* блаженнейшего вдруг *согрело* и приласкало мое *сердце* <...>» (А. Куприн. Блаженный), «Параскеве опять стало грустно, и *теплая волна жалости* и любви настигла ее душу на самом распутии, когда не знала уже она, как себя повести и как подойти к сыну» (В. Личутин. Обработно — время свадеб), «Волна *жалости* к ним и себе окутала Нину, такая *теплая волна*, как ватное одеяло» (Э. Аленник. Напоминание).

Ознака «гарячий» також може об'єктивувати позитивну гедоністичну і позитивну моральну оцінки емоцій групи «Співчуття», хоча передає більший ступінь їх інтенсивності порівняно з ознакою «теплий», напр.:

«Ledwo to pomyślałam, znowu tam stałam, znowu byłam pełna *gorącego współczucia*, otwierałam się na Światło» (M. Tomaszewska. Jasność i dal. Wspomnienia z nie-pamięci), «<...> *gorąca litość* dla napastnicy przepełniała mu duszę <...>» (M. Kuncewiczowa. Cudzoziemka), «<...> jakby uwolnił się od samego siebie i złączył z całym światem w olbrzymiej, *gorącej fali współczucia*» (M. Musierowicz. Frywolitki); «Вираз обличчя дівчини важнів. У неї вже збуджувалося *гаряче співчуття* до цього, здавалося, дуже щирого, але ж якогось чудного <...> *хлопця*» (Д. Бузько. Чайка), «Галія Рижко вперше бачила Миколу Петровича в такому стані, — змученого, слабого, вкрай стомленого. *Гаряча хвиля співчуття* сколихнула її душу» (В. Владко. Аргонавти Всесвіту); «На улице <...> я очувствовался, и во мне вдруг *разлилась* какая-то *горячая жалость* ко всем и ко всему, что я видел, о чем думал и чем беспокоился в последнее время» (Г. Успенский. Волей-неволей), «Но сейчас вдруг *горячая жалость* к дедушке пронизывает меня» (Ф. Искандер. Дедушка).

Окремі випадки концептуалізації *жалости* як гарячої рідини в російській мовній картині світу експлікують дуже великий ступінь інтенсивності емоції і через це можливий деструктивний вплив її на експерієнцера, напр.:

«Ночью Татьяна Васильевна не спала. *Горячая, обильная жалость*, наконец-то *прорвавшая все плотины, заливала её изнутри*» (И. Грекова. Под фонарем), «И, взглянув на друга, почувствовал Гулявин, как *ударил* ему в *сердце горячая волна жалости*» (Б. Лавренев. Ветер), «*Горячая волна жалости* и вины за свое бессилие *сшибла* Стаса с ног» (Е. Михайлова. Исповедь на краю).

У російській мові функціонує також словосполучення *холодная жалость*. Ознака «холодний» у репрезентації *жалости* вказує на байдуже ставлення експерієнцера до об'єкта-адресата емоції і виражає негативну моральну оцінку, напр.:

«Он разглядывал Якова и, видя его таким испытанным, жалел товарища. Но это была *холодная жалость* — какое-то бессодержательное чувство» (М. Горький. Трое), «Мне было жалко людей, но я жалел их *холодной жалостью*, у меня никогда не возникало желания сказать кому-нибудь из них ласковое слово, чем-либо помочь избитым <...>» (М. Горький. Как я учился), «Маргарита Исидоровна стояла, скрестив руки на груди, улыбалась непонятно — то ли с досадой, то ли с *холодной жалостью*» (В. Колочкова. Слеза Шамаханской царицы).

Цікаве парадоксальне явище спостерігаємо в російських художніх текстах. Аксиологічні дескрипції емоцій групи «Співчуття», найчастіше *жалості*, містять одночасно моральну позитивну та гедоністичну негативну оцінки, напр.:

«Таню забила как в лихорадке такая нежная, острая жалость, какая и редко пробуждается к людям, скорей же — к больному животному, котенку, щенку» (И. Новиков. Гарахвена) (негативна гедоністична оцінка — *острая жалость* забила как в лихорадке, позитивна моральна оцінка — *нежная жалость*), «Острая, мучительная жалость и беззаветная любовь наполнили мое сердце при виде так незаслуженно обиженной мною подруги» (Л. Чарская. Княжна Джаваха) (негативна гедоністична оцінка — *острая, мучительная жалость*, позитивна моральна оцінка — *беззаветная любовь*), «Иван Африканович взглянул на жену и вдруг весь сжался от боли, жалости и любви к ней: он только теперь заметил, как она похудела, как изменилась за это лето» (В. Белов. Привычное дело) (негативна гедоністична оцінка — *сжался от боли, жалости*, позитивна моральна оцінка — *супутне почуття любові*). Маємо лише один приклад подібного вживання в українському тексті: «— Він не сказав тобі правди, доню, — так само тихо відповів лісничий, почувавши, як глибокий *жаль і любов* до цієї дівчинки *крають йому серце*» (О. Донченко. Лісничиха) (негативна гедоністична оцінка — *жаль крає серце*, позитивна моральна оцінка — *супутне почуття любові*).

Отже, як показали результати дослідження, мовна об'єктивація емоцій групи «Співчуття» у польській, українській та російській мовах відбувається у площині двох типів цінностей — моральних та гедоністичних. Аксиологічні дескрипції почуттів містять двоїсті моральні оцінні судження про них. На тлі превалюючої позитивної моральної оцінки емоцій групи «Співчуття» *жалість*, рідше *співчуття* можуть сприйматися мовцями як «принизливі», «образливі» й актуалізуватися поряд зі *зневагою*, *відразою*, *огидою*, *презирством*, *неприятно* через негативне ставлення експерієнцера до об'єкта-адресата емоції. Дискомфортність і болісність співпереживання чужому горю, нещастю, стражданню є причиною негативної гедоністичної оцінки емоцій групи «Співчуття» і концептуалізації їх в образах болю, агресивної сили, вогню. Загалом можна констатувати засадничу подібність ознак та образів, через які емоції групи «Співчуття» концептуалізуються у польській, українській та російській мовах. Підсумовуючи, зазначимо, що емоції групи «Співчуття» не піддаються однозначній класифікації на позитивні чи негативні через розбіжність векторів моральної та гедоністичної оцінок, а також через двоїстість моральних оцінних суджень про ці почуття.

L. I. NIKOLAENKO

ASSESSMENT IN THE LINGUISTIC CONCEPTUALIZATION OF EMOTIONS OF THE GROUP OF «COMPASSION» (with reference to Polish, Ukrainian and Russian)

The author analyzes the axiological characteristics of emotions of the «Compassion» group as verbalized in Polish, Ukrainian and Russian, explicating the influence of hedonistic and moral assessment upon the conceptualization of compassion in the linguistic consciousness of the Poles, Ukrainians and Russians, and establishing an essential similarity of features and images by means of which these emotions are conceptualized.

Keywords: assessment, emotion, axiological characteristic, conceptualization, linguistic consciousness.

ЗАСОБИ НОМІНАЦІЇ МАЛИХ СУКУПНОСТЕЙ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ІСПАНСЬКІЙ МОВАХ

У статті дається опис мовних засобів позначення малих сукупностей в українській та іспанській мовах на матеріалі художньої прози та періодики. Наводяться кількісні дані та аналізуються семантичні й лінгвістичні особливості вживання досліджуваної лексики.

Ключові слова: неозначено-мала кількість, номінація, мала сукупність.

Дослідження лексико-фразеологічних засобів вираження неозначено-малої кількості на матеріалі мов європейського культурного ареалу пов'язані з аналізом особливостей національно-мовних картин як «вербалізованої інтерпретації мовним соціумом навколишнього світу і себе в цьому світі»¹, позначеного мовними засобами світовідчуття та світорозуміння етносу. Такі дослідження дають багатий матеріал для загальномовознавчих, лінгвоконтрастивних, лінгвокогнітивних і лінгвостилістичних студій.

Автори колективної праці «Категория количества в современных европейских языках»² виділяють групи лексики зі значенням «мале вмістилище», «мала частина», «мала доза, малий шматок», а серед засобів вторинної номінації — підкатегорію «образ малих сукупностей», до якої входять «малі сукупності взагалі», «мала безладна сукупність (маса)», «малі сукупності тварин», «малі сукупності, що становлять одне ціле» та «мала кількість зібраного / майна». До цього часу не було спеціалізованих наукових досліджень, виконаних вітчизняними науковцями із залученням матеріалу української та іспанської мов. Пропонується стаття покликана заповнити цю прогалину.

Як зазначає Ж. Вардзелашвілі³, серед науковців немає єдності стосовно критеріїв визначення первинності та вторинності номінації: Т. В. Булигіна, В. Г. Гак та А. А. Уфімцева беруть за основу рівень означування (за допомогою слів та словосполучень чи за допомогою речень)⁴, а С. С. Маслова-Лошанська, Г. В. Колшанський, Н. Д. Арутюнова, О. С. Кубрякова та В. М. Телія⁵ під первинною номінацією розуміють первісно мовне означування, тобто питомі, непохідні слова. Вторинна номінація відображає здатність мови до поповнення лек-

¹ Голубовская И. А. Этнические особенности языковых картин мира. — К., 2002. — С. 6.

² Акуленко В. В., Швачко С. А., Букреева Е. И. и др. Категория количества в современных европейских языках. — К., 1990. — 284 с.

³ Вардзелашвили Ж. А. К вопросу о толковании термина «номинация» в лингвистических исследованиях. Текст // Славистика в Грузии. — Тбилиси, 2000. — Вып. 1. — С. 62–64.

⁴ Див., зокрема: Гак В. Г. К типологии лингвистических номинаций // Языковая номинация. Общие вопросы. — М., 1977. — С. 230–293.

⁵ Телія В. Н. Вторичная номинация и ее виды // Языковая номинация. Виды наименований. — М., 1977. — С. 129–221.

сичного запасу за рахунок словотворення, синтаксичної транспозиції (зміна синтаксичної функції при збереженні лексичного значення) та семантичної транспозиції (полісемія та фразеологія)⁶. У своєму дослідженні ми керуємось таким розумінням номінації: первинна номінація — вичленовування та називання фрагментів дійсності за допомогою слів з непохідною основою; вторинна номінація — вичленовування й називання фрагментів дійсності за допомогою похідних лексико-семантичних одиниць, що реалізується у формі словотвірної та семантичної номінації⁷. Джерелом матеріалу для нашого дослідження є словники української⁸ та іспанської⁹ мов; ілюстративний матеріал добирався з періодичних видань України та іспаномовних країн, прозових творів українських та іспаномовних письменників.

Після аналізу дефініцій було відібрано 115 українських лексем, що можуть бути носіями семи малої сукупності, а для іспанської мови — 51 лексему. За способом представлення ознаки «мала сукупність» українську лексику цієї категорії можна поділити на сім груп.

Перша група налічує тридцять одиниць, у яких сема малої сукупності є частиною словникової дефініції: **горстка** — «1. Невеликий пучок чого-небудь; жмут. // Маленький сніп чого-небудь. 2. Невелика кількість кого-, чого-небудь»; **дещина** — «Незначна кількість чого-небудь; трохи»; **дрібка** — «Невелика частина, мала кількість чого-небудь»; **дрібниця** — «Щось дрібне, незначне, таке, що не має істотного значення»; **дрібок** — «Невелика частина, мала кількість чого-небудь»; **дрібущи** — «Тоненькі дрібно заплетені косички»; **жменя** — «2. Кількість чого-небудь, що вміщається між зігнутими долонею та пальцями. // Пучок зірваних, зжатих рослин, який можна обхватити долонею та пальцями. // Міра прядива; 3. Незначна кількість кого-, чого-небудь»; **жмут** — «Невелика в'язка чого-небудь; пучок. // Пасмо волосся, прядива і т. ін. // Однорідні предмети, складені разом, часто не зовсім акуратно»; **зернина** — «2. Окрема дрібна часточка якої-небудь речовини; крупинка, краплинка»; **йота** — «2. Дуже маленька частина, мізерна доля чого-небудь; крихта»; **капля** — «Те саме, що **крапля**»; **клапоть** — «1. Невелика, незначна частина якоїсь поверхні (поля, лісу тощо); 2. Відрізана або відірвана частина тканини, шкіри, паперу тощо; обривок, шматок. // Клубок, пасмо хмари, туману тощо. // Жмут сіна, соломи тощо»; **ковток** — «2. Кількість рідини, яку можна проковтнути одним таким рухом. // Незначна кількість їжі, питва»; **крапля** — «1. Маленька частинка якої-небудь рідини, схожа на кульку; 2. Дуже мала кількість, частинка чого-небудь; трошки, дуже мало»; **крихта** — «Дрібненька частинка, шматочок, грудочка чого-небудь (переважно хліба); 2. Про дуже незначну, мізерну кількість чого-небудь»; **кришка** — «Те саме, що **крихта**»; **ложка** — «Кількість страви, набрана цим предметом. //

⁶ Вардзелашивили Ж. А. Знач. праця.

⁷ Мінкова О. Ф. Експресивний потенціал засобів вторинної номінації в мові новітньої української публіцистики : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Запоріжжя, 2010. — С. 6.

⁸ Словник української мови : В 11 т. — К., 1970–1980; Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. — К., 1995. — 469 с.; Коломієць М. П., Регушевський Є. С. Словник фразеологічних синонімів. — К., 1988. — 200 с.

⁹ Diccionario de la lengua española: más de 35000 entradas y 100000 definiciones. Espasa Calpe, S. A. Espasa, 2012. — 1073 p.; Diccionario de la lengua española. Edición del Tricentenario. — <http://www.rae.es/diccionario-de-la-lengua-espanola/la-23a-edicion-2-14>; Испанско-русский фразеологический словарь: 30000 фразеологических единиц / Э. И. Левинтова, Е. М. Вольф и др. — М., 1985. — 1080 с. (далі — ИРФС); Weibel P. The Big Red Book of Spanish Idioms: 12 000 Spanish and English Expressions // McGraw-Hill Education, 2004. — 400 с. (далі — BRBSI).

Мала кількість, крапля чого-небудь»; **не гурт** — «Мало»; **неврожай** — «Погааний, низький урожай; недорід»; **недорід** — «Невеликий або поганий врожай; неврожай»; **нужденний** — «2. Який відзначається надзвичайною убогістю; злиденний, жебрацький. // Жалюгідний, мізерний, нікчемний»; **окрушина** — «Те саме, що **крихта**»; **окрушка** — «Те саме, що **крихта**»; **пучок** — «1. В'язка однорідних предметів»; **ріска** — «2. Те саме, що **крихта**»; **рісочка** — «Зменш.-пестл. до **ріска**»; **росинка** — «2. Дуже мало, трохи чого-небудь»¹⁰.

В іспанській мові аналогічна група представлена сорока однією одиницею: *adarme* (мала одиниця ваги, що дорівнює 1,79 г; мінімальна кількість чого-небудь), *ardite* (дрібна кастильська монета; дешиця), *atajo* (зграя, стадо, невелика група худоби), *bagatela* (дрібниця), *baratija* (дрібна та дешева річ), *baratillo* (дешева річ), *bit* (біт), *bocado* (ковток), *bocanada* (ковток води чи повітря), *buhonería* (галантерея, дріб'язок), *canastilla* (кошик, придане немовляти), *canastillo* (кошик, ятка), *centella* (іскра, зірниця), *comando* (команда, малочисельний загін), *conjunto* (набір, сукупність), *gajo* (маленька часточка, китичка), *grupito* (невелика група), *grupúsculo* (групка, купка), *hatajo* (невелика сукупність осіб, тварин чи предметів), *hato* (стадо), *manojo* (жменя, жменька, пучок), *oligarquía* (олігархія), *patrulla* (патруль), *penuria* (нужда), *petit comité* (невелика група), *piquete* (пікет, невелика група), *puñado* (жменя), *rondall* (оркестрик), *trago* (ковток).

До другої групи (двадцять п'ять одиниць) входять одиниці, утворені від лексем першої групи; вони можуть супроводжуватися в словнику позначкою «зменш.» або «зменш.-пестл.»: *дрібочка*, *дрібочок*, *зернинка*, *капельночка*, *капелька*, *краплина*, *крапельина*, *краплинка*, *краплиночка*, *краплинонька*, *крапельночка*, *крапельинка*, *крихотка*, *крихтина*, *крихтонька*, *крихточка*, *крихітка*, *крихіточка*, *крихта*, *кришечка*, *купочка*. В іспаномовних лексикографічних джерелах було виявлено чотири одиниці, утворені таким чином: *atadizo* (вузол, вузлик), *bocadillo* (бутерброд, порція їжі, яку можна відкусити за один раз), *gotita* (крапелька), *hatillo* (вузлик).

У третій групі, до якої входять дванадцять українських та вісімнадцять іспанських лексичних одиниць, ознака «мала сукупність» зазвичай виявляє себе через контекст як семантичний наслідок зіставлення частини й цілого (*букет*, *вінок*, *віхоть*, *вузол*, *в'язка*, *грудка*, *група*, *klubok*, *низка*, *пакет*, *пакунок*, *понюх*, *понюшка*, *пучка*, *пучок*, *разок*, *стонка*, *щипка*; *atado* (в'язанка), *auditorio* (аудиторія, слухачі), *bonche* (пучок), *borla* (китиця), *brega* (пучок пір'я, що покриває ноги птаха), *clan* (клан), *cordada* (зв'язка альпіністів), *facción* (фракція), *grupo* (група), *manga* (загін, група загонщиків на полюванні), *mazo* (в'язанка), *pacota* (група), *panda* (банда), *parte* (частина), *penacho* (пучок пір'я на пташиній голові), *peña* (компанія друзів), *rebaño* (зграя, стадо), *tertulia* (компанія друзів). Контекстуальна актуалізація відповідного семантичного компонента може здійснюватися:

а) шляхом вказування на відсутність чого-небудь навіть у мінімальній кількості: «Сани були вимазані кізяками, наче ними недавно возили гній, *не було* там постелено *й віхтя* соломи» (В. Шкляр);

б) уточнювальною групою слів: «Брали *групами* по кілька чоловік “з речами” й геть» (І. Багрянний); «... solo un *'pool'* de ocho *periodistas* ... podría cruzar los pasos fronterizos» (<http://www.eltiempo.com/archivo/documento/CMS-4749529>) — «... тільки *пул* з *восьми журналістів* зміг перетнути прикордонний перехід»;

¹⁰ Тут і далі дефініції подаються за одинадцятитомним «Словником української мови».

в) шляхом протиставлення більшій кількості: «Чи можуть хай які там “спеціально треновані” групи вбійників реально протидіяти сотням тисяч людей?» (О. Забужко);

г) уживанням означення з семою малої кількості: «Знову низькодолом, левадками і городами добирається Михайло Чигирин до своєї хати, до своєї Марини, якій несе *невеличкий пучок осінніх підсніжників*» (М. Стельмах), «Animada por un *pequeño grupo* de seguidores ... la selección turca llegó ayer...» (<http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/cordoba/abc.cordoba/2209/03/24/074.html>) — «...турецька збірна прибула вчора в супроводі *невеликої групи* прихильників»;

г) уживанням з неозначеним займенником *якийсь* та прислівником *тільки*: «Хоч у нас лежаного хліба нема, та *якусь скибку* винесу, від собаки проведу, і ходить собі далі» (М. Стельмах), «Esa es sólo una muestra» (http://eluniversal.com.pol_art_judeofobia_endogena_1292462) — «Це *тільки приклад*».

Четверта група (двадцять чотири одиниці для української та дві для іспанської мови) — слова, похідні від лексем третьої групи: *букетик, віночок, віхтик, вузлик, в'язочка, грудочка, жмутик, жмуток, клубочок, купка, кусник, кусочок, низочка, пакетик, пакуночок, пучечок, разочок, стопочка, частинка, часточка, шматинка, шматочок; pandilla* (від *panda* — ватага, зграя) та *pacotilla* (від *pacota* — банда, зграя, покидьки, непотріб), при цьому в іспаномовних джерелах спостерігається вживання цих лексем переважно в негативному значенні: «Dicen que es una mujer terrible, capitana de una *pandilla* de bandoleros...» (Р. Гальєгос) — «Кажуть, що це жаклива жінка, яка очолює *зграю* бандитів», «Lo mejor que traía en su *pacotilla* el turco ... se lo compró Santos para que anduviese calzada y vestida con decencia» (там же) — «...Сантос купував усе найкраще з того, що приносив турок серед свого *непотрібу*, аби тільки вона пристойно одягалася та взувалася».

У проаналізованому корпусі українських джерел відзначено нечисленну групу з шести одиниць, до складу якої входять іменники п'ятої групи, утворені за допомогою суфіксів від іменників зі значенням великої сукупності: **гурт** — «1. Зібрання, скупчення людей на протилежність одній людині. // Група людей, що знаходяться близько один від одного. // Сукупність осіб, об'єднаних спільною метою, певними ознаками, властивостями. 2. Стадо великої рогатої худоби або взагалі група однорідних свійських тварин, об'єднаних з певною господарською метою. // Група птахів, що разом літають, ходять і т. ін.» — **гурток; зграя** — «1. Група птахів, тварин, риби і т. ін., які тримаються разом. // Скупчення, маса, багато чого-небудь (про предмети, думки, звуки і т. ін.). 2. Юрба людей, об'єднаних спільною дією, спільним заняттям. 3. Група людей, які провадять ганебну діяльність; банда» — **зграйка**: «Щебетали *зграйки* дівчат» (Л. Костенко); **табун** — «1. Гурт копитних тварин (коней, оленів, верблюдів і т. ін.). // Зграя диких або свійських птахів. // Скупчення риби, морських тварин. 2. Про велику, звичайно неорганізовану групу людей» — **табунець, табунок, табуночок, табунчик**: «Невеличкий, так із десяток, *табунець* дрохв, бачу, летить і сідає на буряках...» (О. Вишня); **череда** — «Гурт свійських тварин (великої рогатої худоби), які утримуються, пасуться разом. // Група тварин, риби і т. ін. одного виду, які тримаються разом; зграя, косяк. // Велика неорганізована група людей, які разом кудись ідуть, прямують і т. ін.; юрба. // Маса, велика кількість чого-небудь, скупченого, розташованого в одному місці. // Ряд чого-небудь подібного одне до одного» — **черідка**: «*Черідка* голих людей тим же порядком, що й перше, простяглася по коридору» (І. Багрянний).

В іспаномовних джерелах ця категорія представлена поодинокими прикладами: *grupo* (група) — «La investigación tampoco sacó a relucir a cuántas personas arrebato lo suyo ese grupito...» (<http://elnacional.com.do/unas-de-cal-29>) — «Слідством також не встановлено, скількох людей пограбувала ця *групка*...». Також сема малої сукупності може виражатися через протиставлення частини цілому (шоста група, в українській мові представлена вісімнадцятьма одиницями): *кусень, кусок, лепта, пасмо, пелех, частина, частка, шмат, шматина, шматка* та похідними від них *шматок, пасемце, пасемко, часточка*. Для корпусу іспаномовних текстів цей варіант не є дуже поширеним, було відзначено лише один випадок такого протиставлення: «... son una gota en un mar de necesidad que Gaza es hoy» (<http://www.eltiempo.com/archivo/documento/CMS-4741416>) — «... це крапля в морі сьогоднішніх потреб Гази».

Серед фразеологізмів (сьома група) зі значенням малої сукупності українські словники подають п'ять одиниць: (мов, неначе, як) *кіт наплакав, з горобину душу, не гук, не гурт, котові на сльози нема (немає, не вистачить)*. Словники ИРФС та BRBSI містять фразеологізми, ядром яких є або лексеми однієї з наведених вище груп, наприклад, *no hay para un bocado* — «не буде на один раз вкусити», *ahogarse en un sorbo de agua* — «втопитися в ковтку води» (= бути малодушним), або найменування малого вмістилища чого-небудь — *en el blanco de la uña* — «на кінчику нігтя», *como el negro de una uña* — «як чорноти на нігтеві», *caber en una muela* — «поміщатися на один зуб», *caber en el hueco de una muela* (або *de una uña*) — «поміщатися в дірці зуба (або під нігтем), *sobre peine* — «на гребінці» (= злегка, трохи).

Для оцінки вживаності вказаної лексики в значенні малої сукупності було використано суцільну вибірку з корпусу української прози обсягом 1 млн. слів та корпус українських загальнонаціональних, обласних та районних газет обсягом 500 тис. слів, результати було перераховано відповідно до вживаності на один мільйон слів. Уживаність іспаномовної лексики вивчалася за створеним з цією метою корпусом художньої літератури та корпусом щоденних іспаномовних газет обсягом один мільйон слів кожний.

Найрізноманітнішою в українській художній прозі виявилася лексика першої групи, представлена в розглянутих творах українських прозаїків дев'ятнадцятьма з тридцяти зафіксованих у словниках лексемами, найуживанішими з яких є *крихта* — двадцять два випадки на один мільйон слів, *крапля* — вісімнадцять, *клапоть* — п'ятнадцять, *ложка* — десять, *ковток* — дев'ять, *пучок* — шість, *убогий* — шість. Це саме спостерігається для іспанської мови, де зафіксовано вживання двадцяти чотирьох із сорока однієї лексеми, при цьому найбільшу вживаність відзначено для *puñado* (жменя) — двадцять вісім уживань, у тому числі двадцять одне в художній прозі та сім у періодиці, *gota* (крапля) — відповідно двадцять одне, дев'ятнадцять та два вживання, *trozo* (шматок) — дев'ятнадцять, чотирнадцять та п'ять, *escasez* (брак, нестача, убогість) — п'ятнадцять, одне та чотирнадцять, *punta* (дрібка) — тринадцять, одинадцять та два, *trago* (ковток) — дванадцять, вісім і два, *parcela* (невелика частина) — десять, два та вісім і *miga* (крихта) — дев'ять уживань, у тому числі вісім у художній прозі й одне в періодиці.

Четверта й шоста групи української лексики представлені однаково — по чотирнадцять одиниць (відповідно з двадцяти чотирьох та вісімнадцяти зафіксованих), найуживанішими з яких є: *шматочок* — двадцять вісім уживань, *вузлик* — двадцять шість, *черідка* — чотирнадцять, *грудочка* — тринадцять, *віхтик* — сім,

пакуночок — сім, віночок — п'ять, клубочок — п'ять (для четвертої групи); частина — сто одне, шматочок — сорок сім, шматок — тридцять два, частка — одинадцять, пасмо — вісім, скибка — п'ять (для шостої групи).

В іспаномовних корпусах лексеми цієї групи вживаються рідко (відзначено один випадок уживання в періодиці лексеми *grupito* з пейоративним відтінком).

Середньою варіативністю характеризується група лексем, що утворена за допомогою зменшувальних суфіксів від лексем першої групи — десять одиниць, з яких найуживанішими є *кrapлина* (з частотністю двадцять випадків на мільйон слововживань), *кlapтик* (шістнадцять) та *кrapелька* (сім). В іспаномовних корпусах ця лексика має низьку варіативність, лише три лексеми — *gotita* (п'ять слововживань тільки в художній прозі), *bocadito* (два вживання в художній прозі) та *hatillo* (один випадок уживання в дослідженому корпусі художньої прози).

Третя, п'ята та сьома групи української лексики, які найменше представлені в словниках, мають удвічі меншу варіативність у художній прозі. У третій групі з дванадцяти одиниць, представлених у словниках, ужито п'ять (найуживаніші — *клубок* і *пучка* — по чотири вживання на мільйон слів та *разок* — три вживання), у п'ятій — три з шести із середньою частотністю (*табунець* — сім уживань, *зграйка* і *группка* по п'ять уживань на мільйон). З п'яти фразеологізмів, зафіксованих у словниках, тільки два вжито по одному разу — *не гурт* та *як кім наплакав*.

В іспаномовних джерелах ця лексика представлена значно менше — чотирма лексемами: *parte* (двадцять два вживання в значенні малої сукупності в художній прозі), *fragmento* (п'ятнадцять уживань, у тому числі одинадцять у художній прозі та чотири в періодиці), *porción* (відповідно тринадцять, дев'ять та чотири), *partícula* (відповідно дев'ять, три та шість).

У корпусі української художньої прози всього відзначено п'ятсот сімдесят дев'ять випадків уживання сімдесяти двох лексем та фразем, які в контексті досліджених прозових творів є засобами номінації малих сукупностей. У корпусі періодики зафіксовано сто сім випадків уживання лексем на позначення малих сукупностей, або двісті чотирнадцять на один мільйон словоформ.

У проаналізованих творах прозаїків Іспанії та Латинської Америки п'ятдесят дві лексеми зі значенням малої сукупності вжито сто дев'яносто чотири рази, для періодики цей показник також нижчий — вісімдесят один випадок уживання двадцяти двох лексем.

Найбільша різноманітність спостерігається серед лексем першої групи — тринадцять одиниць, серед яких найуживаніші — прикметник *мізерний* (вісім уживань на мільйон) та іменники *пучок*, *крихта*, *кlapоть*, *дещизня* — по чотири вживання на мільйон словоформ. В іспаномовних джерелах абсолютна більшість випадків уживання лексем із семою малої сукупності припадає на першу групу, яка також відзначається і найбільшою варіативністю (сто сорок один випадок уживання сорока чотирьох одиниць). Найчастотнішими в художній прозі є іменники *puñado* (двадцять один випадок на мільйон), *gota* (дев'ятнадцять) та *trozo* (чотирнадцять), а в періодиці — *escasez* (чотирнадцять), *parcela* (вісім), *puñado* (сім) та *partícula* (шість).

Наступною за варіативністю в розглянутому корпусі лексики української мови є четверта група — шість лексичних одиниць, утворених за допомогою зменшувальних суфіксів від лексем третьої групи. Найактивніше вживання зафіксовано для іменників *шматочок*, *частинка*, *купка* — відповідно чотирнадцять, вісім та шість уживань на один мільйон, проте в іспанській мові ця група лексем не відзначається ні вживаністю, ні варіативністю.

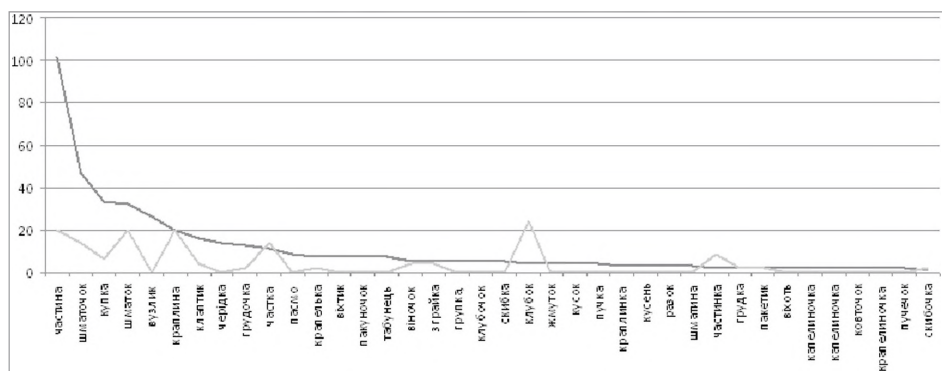

Рис. 1. Порівняння частотності вживання лексики в корпусі української художньої прози (чорна лінія) та періодики (сіра лінія)

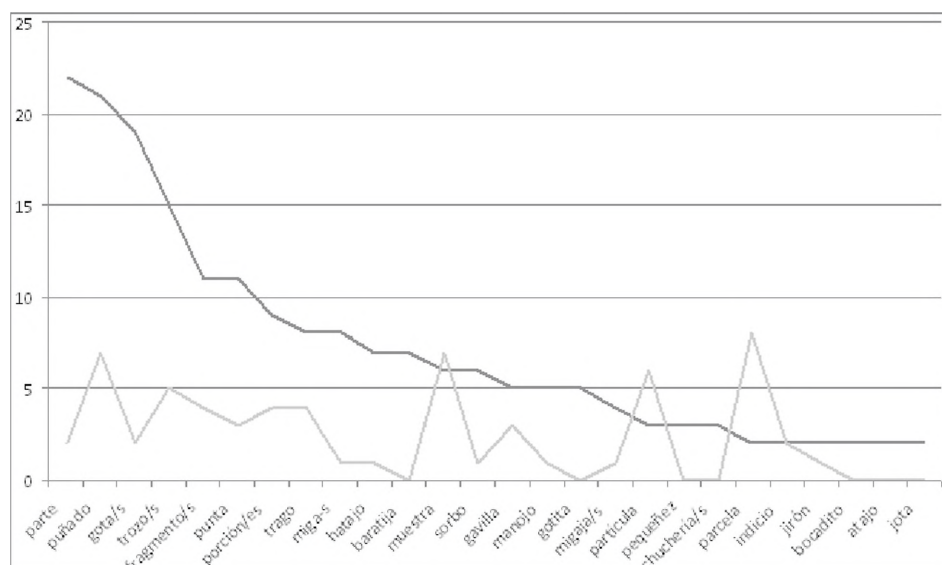

Рис. 2. Порівняння частотності вживання лексики в корпусі іспаномовної художньої прози (чорна лінія) та періодики (сіра лінія)

Шоста група іменників, що характеризують сукупність як частину, протиставлену цілому, містить шість лексем, з яких дві (*шматок* та *частина*) мають високу частотність уживання — двадцять випадків на мільйон, однокореневі з ними *шматочок* та *частка* мають частотність чотирнадцять уживань на мільйон, а використання іменника *скибочка* можна вважати okazіonalnim.

Друга група в корпусі української прози та періодики представлена п'ятьма одиницями, проте вона менш уживана порівняно з попередньою. Лише одна лексема — *краплина* — має високу частотність уживання (двадцять випадків на мільйон), решта є відносно маловживаними (*клаптик* і *жменька* — по чотири вживання на мільйон, а *крихітка* та *кранелька* — по одному разу, що відповідає двом уживанням на один мільйон). В іспанській мові використання трьох одиниць з цієї групи лексики помічено лише в художніх творах — *gotita* (п'ять випадків), *bocadito* (два випадки) та *hatillo* (один випадок).

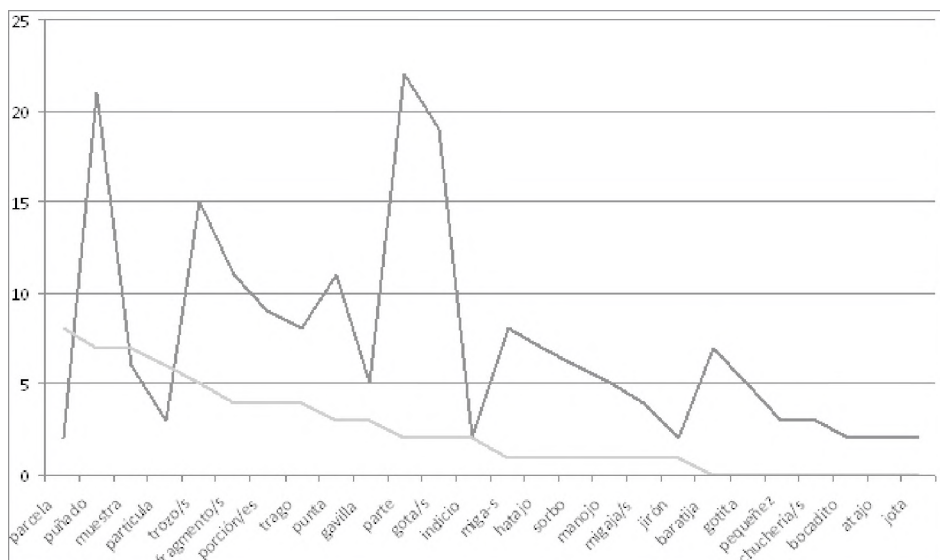

Рис. 3. Порівняння частотності вживання лексики в корпусі іспаномовної періодики (сіра лінія) та художньої прози (чорна лінія)

З лексем п'ятої групи в корпусі української періодики зафіксовано лише вживання слова *зграйка* — чотири вживання на мільйон, використання іспанських фразем з таким значенням не знайдено.

Статистику відносної частотності найуживаніших одиниць для корпусу української художньої літератури відображено на рис. 1. Мінімуми сірої лінії відповідають одиницям, уживання яких нехарактерне для публіцистичного стилю, і навпаки, піки її максимумів указують на одиниці, уживання яких для нього найхарактерніше.

На рисунках 2 і 3 дається порівняння статистичних даних щодо використання лексем, які мають найвищу частотність у корпусах художньої прози та публіцистики. Мінімуми сірої лінії на верхньому графіку відповідають одиницям, уживання яких не властиве публіцистичному стилю, і навпаки, піки її максимумів указують на одиниці, уживання яких для нього найхарактерніше.

Так само на рисунку 3 піки чорної лінії позначають лексеми, які більш характерні для художньої прози, а мінімуми — лексику, вживання якої більш притаманне публіцистичному стилеві, ніж художньому.

Отже, у досліджуваних корпусах української та іспаномовної художньої прози для позначення малих сукупностей істот і предметів найуживанішими є лексичні одиниці, що не називають малої кількості прямо, а протиставляють її всій сукупності тих самих об'єктів (*частина*, *шматок*, *кляпоть* та похідні від них). Продуктивним для української мови є також використання лексики, утвореної за допомогою зменшувальних суфіксів від лексичних одиниць, що позначають великі сукупності істот, предметів або речовин (*купа* — *купка*, *вузол* — *вузлик*, *череда* — *черідка*, *табун* — *табунець*, *зграя* — *зграйка*), тимчасом як в іспаномовному корпусі ця група лексики представлена мало. Найменш уживаними в обох мовах є лексеми, які не містять суб'єктивної оцінки кількості й ужиті в уточнювальному контексті.

Для стилю періодичних видань в обох мовах характерне використання відносно незначної кількості лексичних засобів опису малих сукупностей через

протиставлення загальній або великій сукупності, а також відсутність прикладів уживання фразеологізмів зі значенням малої сукупності.

(Ужгород)

O. A. PELYPENKO

MEANS OF NOMINATION OF SMALL COLLECTIONS IN UKRAINIAN AND SPANISH

The article describes the linguistic means used in the works of Ukrainian and Hispanic prose writers and in the newspapers of Ukraine and Hispanic countries to describe small collections of people, creatures, objects and substances. The author provides statistics and description of peculiarities of usage of the vocabulary in consideration within the corpora of fiction and periodical publications for both languages.

Key words: paucity, nomination, small collections.

НАГОЛОШЕННЯ ІНФІНІТИВІВ У «ЕНЕЇДІ» І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Статтю присвячено кількісному та якісному аналізу парадигматичної характеристики наголосу інфінітивів поеми «Енеїда». Виявлено факти відхилення від сучасної акцентної норми, висвітлено роль наголосу в диференціації лексичного та граматичного значення в наведених формах.

Ключові слова: інфінітив, парадигматична характеристика наголосу, диференційна функція наголосу, акцентна норма, акцентуація.

Система дієслівного наголошення є складною та неоднорідною, що на шляху до сучасного стану зазнала численних змін, які ще не завершилися. Проблемам виділення закономірностей та особливостей у наголошенні дієслів у сучасній літературній мові присвячені праці В. Винницького, І. Гальчука, В. Задорожного, І. Огієнка, В. Русанівського та ін.¹ Порівняльно-історичний аспект акцентології, зокрема на матеріалі дієслова, започаткував в українському мовознавстві О. Потебня, а розвинули Л. Булаховський, З. Веселовська, В. Скляренко, В. Винницький, С. Пономаренко², які залучали до аналізу пам'ятки та факти наголошення інших слов'янських мов. Становлення акцентної норми в контексті нашого дослідження обґрунтоване, з одного боку, розвідками про дієслівний наголос у художніх творах українських письменників, зокрема І. Франка та Лесі Українки, а з другого — працями А. Зинякової та В. Желязкової³, присвяченими наголошенню іменників, прикметників, займенників, числівників і прислівників у поемі І. Котляревського «Енеїда» — першому творі, написаному

¹ Винницький В. М. Наголос у сучасній українській мові. — К., 1984. — С. 104–123; Винницький В. М. Українська акцентна система: становлення, розвиток. — Л., 2002. — С. 312–469; Гальчук І. Ю. Наголос у виданні творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка за редакцією О. О. Потебні на тлі розвитку української акцентології // Укр. мова. — 2010. — № 3. — С. 20–43; Задорожний В. Б. Видоутворення як причина акцентних змін у системі дієслова в українській мові // Мовознавство. — 2002. — № 4–5. — С. 12–20; Огієнко І. І. Український літературний наголос : Монографія. — Вінніпег, 1952. — С. 196; Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда; відп. ред. В. М. Русанівський. — К., 1969. — 584 с.

² Булаховський Л. А. Вибрані праці : В 5 т. — К., 1975–1980. — Т. 1–5; Веселовська З. М. Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI — початок XVIII століть). — Х., 1970. — 163 с.; Скляренко В. Г. Праслов'янська акцентологія. — К., 1998. — 344 с.; Пономаренко С. С. Акцентні відмінності активних дієприкметників теперішнього та минулого часів у львівському виданні Апостола 1574 р. порівняно з московським виданням 1564 р. // Укр. мова. — 2011. — № 4. — С. 40–53.

³ Зинякова А. А. Наголошення іменників в «Енеїді» І. Котляревського : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 1997. — 23 с.; Желязкова В. В. Наголошення прикметників, займенників, числівників та прислівників в «Енеїді» І. Котляревського : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2001. — 19 с.

живою народною мовою, а отже, — вагомому етапу в становленні сучасної акцентної норми. Таким чином, для повного опису наголосової системи поеми у світлі акцентології повнозначних частин мови бракує опису дієслівних форм, у чому й виявляється актуальність цього дослідження.

Мета роботи — виявити особливості акцентуації форм інфінітива в поемі І. Котляревського «Енеїда» порівняно із сучасним літературним наголошуванням. Це в свою чергу передбачає з'ясування закономірностей наголошення груп інфінітивів у поемі; дослідження реалізації функційного навантаження інфінітивного наголосу в поемі; виявлення відхилень від сучасного літературного наголошення інфінітивних форм поеми; установлення, якщо це можливо, причини відмінної акцентуації.

Мовознавці по-різному виділяють закономірності наголошення дієслова, однак основним критерієм класифікації дієслів є їхній структурний клас та морфемна будова. Виділення класу за тематичними суфіксами підтверджує взаємозв'язок морфем і наголосу. Акцентуація морфем — це їх властивість притягувати наголос до певного місця в слові, яка залежить від внутрішньої морфологічної структури слова⁴. Так, уже на початковому етапі аналізу «Енеїди»⁵ простежується відтягнення наголосу на префікс («енкліза» за термінологією І. Огієнка⁶) у дієсловах, утворених за допомогою префікса *ви-*. Так, з 94-х префіксальних словоформ 54 форми (44 предикативні і 10 непередикативних) характеризуються наголосом на префіксі. Усі вони протиставляються респіт словоформ з непередикативною акцентуацією не лише власне наголосом, а й видовою належністю, напр.: *вїб'єш* (V, 200; Грінч.⁷ I, 145), *вїб'ю* (V, 240; VI, 249; Грінч., I, 145), *вїбіє* (IV, 192; Грінч., I, 145), *вїбрались* (VI, 269; Грінч., I, 146) і т. д. — словоформи зі значенням доконаного виду і префіксальною акцентуацією; *вїбівали* (IV, 189; Грінч., I, 145), *вїбівать* (IV, 170; Грінч., I, 145), *вїбірєш* (IV, 178; Грінч., I, 145), *вївїдїть* (VI, 280; Грінч., I, 150), *вїгїдовали* (III, 112; Грінч., I, 151) — словоформи зі значенням недоконаного виду і непередикативним наголошенням.

Більш детальний опис наголосової системи можливий при співвідношенні різних форм однорідних рядів слів, зокрема форм, утворених від основ інфінітива, яким протиставлені основи теперішнього часу. Такий підхід представлений у дослідженнях В. Русанівського та В. Винницького⁸. На їхню думку, у дієслові можуть бути наголошеними корінь, префікс, суфікс або флексія (за термінологією В. Винницького — суфікс класу основи), а в інфінітиві — префікс, корінь або суфікс. Відтак постфікс *-ся* не буває акцентованим, про що й говорить І. Огієнко в праці «Український літературний наголос». Під час наголошування цей компонент не береться до уваги, оскільки «повстав історично як окреме однокладове слово»⁹. Це дає можливість орієнтуватися під час нашого дослідження на наголошення відповідних дієслів без постфіксів, якщо постфіксальні утворення не були зафіксовані лексикографічними джерелами.

⁴ Українська мова : Енциклопедія / Ред. кол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови). — 2-е вид., випр. і доп. — К., 2004. — С. 17.

⁵ Котляревський І. Енеїда // Котляревський І. Повне збір. творів : У 2 т. — К., 1952. — 535 с. (далі в тексті зазначено частину і сторінку).

⁶ Огієнко І. І. Український літературний наголос. — Вінніпег, 1952. — С. 196.

⁷ Список скорочень див. у кінці статті.

⁸ Див.: Сучасна українська літературна мова : Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда; відповід. ред. В. М. Русанівський. — К., 1969. — С. 319–325; Винницький В. М. Наголос у сучасній українській мові. — С. 104–123; Винницький В. М. Українська акцентна система... — С. 312–469.

⁹ Огієнко І. І. Зазнач. праця. — С. 187.

Інфінітиви поеми «Енеїда» було розподілено на чотири групи за морфемною структурою: атематичні, префіксальні, префіксально-суфіксальні та суфіксальні. У їхніх межах виявлено акцентні типи відповідно до акцентованої морфеми — префіксальної, кореневої, суфіксальної і впорядковано за суфіксами основи. Числа в дужках указують на кількість лексем у групі та кількість інфінітивів з урахуванням повторів у тексті відповідно. Загалом у поемі було виявлено 544 інфінітиви, які було вжито 866 разів, тобто 544 / 866.

1. Атематичні дієслова з кореневою акцентуацією (3 / 35):

бути (VI, 271), *бу́ть* (I, 67; V, 207, 223; VI, 295) і *бу́ть*¹⁰ (V, 224; VI, 270), *да́ти* (II, 107; IV, 184 та ін., загалом 6 разів), *да́ть* (I, 67, 82, 84 та ін., загалом 15 разів) і *да́ть* (I, 82; VI, 283), *ї́сти* (I, 70; VI, 258) і *ї́сть* (II, 91; IV, 170, 186).

2. Префіксальні дієслова з кореневою акцентуацією (4 / 9):

одда́ти (V, 209) і *одда́ть* (IV, 148, 169, 186; V, 217, 230), *підда́ть* (VI, 256), *предда́ти* (VI, 270), *созда́ть* (VI, 243).

3. Префіксально-суфіксальні дієслова з префіксальною акцентуацією (4 / 6):

нульовий суфікс: *ввєсти* (III, 156) і *ввєсть* (V, 223);

суфікс *-а-*: *ви́рвать* (V, 233; VI, 285);

суфікс *-ну-*: *ви́глянуть* (V, 215).

4. Префіксально-суфіксальні дієслова з кореневою акцентуацією (72/108):

нульовий суфікс: *вкра́сти* (IV, 188), *впе́ршись* (V, 235), *добы́ться* (IV, 165), *доста́ти* (IV, 188; V, 232; VI, 288) і *доста́ть* (V, 208; VI, 250, 275, 287), *забу́ть* (I, 85), *зако́лоть* (IV, 182), *зби́ть* (IV, 191), *знять* (V, 229), *напа́сть* (V, 213), *напи́тись* (I, 85; IV, 167, 183) і *напи́ться* (VI, 264), *насе́сти* (V, 238), *обми́ть* (V, 232), *обня́ти* (III, 152) і *обня́ть* (III, 153), *одня́ть* (IV, 179), *одтя́ти* (VI, 277), *оста́тись* (II, 106) і *оста́ться* (II, 103), *переби́ть* (VI, 288), *перейня́ти* (V, 219), *підня́ти* (II, 98; V, 231) і *підня́ть* (V, 211), *поби́ти* (IV, 182, 197; VI, 253) і *поби́ть* (IV, 186; V, 215; VI, 244, 277, 278), *поби́тись* (IV, 180, 183), *поби́гти* (IV, 168), *поду́ть* (V, 235), *пожи́ть* (VI, 262), *поко́лоти* (V, 200), *поли́зти* (VI, 289), *почу́ти* (III, 152), *прижа́ться* (II, 103), *прийня́ти* (II, 111) і *приня́ть* (III, 154), *приня́тись* (III, 137), *прокра́стись* (V, 223), *проли́ти* (IV, 185), *пропа́сть* (II, 97; III, 121; IV, 159; V, 199; VI, 282), *розду́ть* (VI, 286), *розізна́ти* (III, 115), *розізна́ть* (IV, 168), *уби́ти* (VI, 292) і *уби́ть* (VI, 264, 280), *укра́сть* (IV, 183; VI, 281), *уми́тись* (II, 93);

суфікс *-а-*: *зм'я́ти* (VI, 283), *нам'я́ти* (VI, 257), *обрі́зати* (IV, 186), *опла́кати* (I, 84), *по́бачити* (III, 121), *поду́мати* (IV, 163), *поштурха́тись* (IV, 180) і *поштурха́ться* (VI, 280), *поцу́пати* (VI, 255), *похва́статись* (V, 227), *слу́хати* (VI, 272) і *слу́хати* (II, 93), *ума́зати* (V, 233), *урі́зати* (IV, 179);

суфікс *-и-*: *заморби́ть* (VI, 262), *збли́житись* (III, 131), *згото́вить* (VI, 268), *іза́бавити* (V, 201), *нажжи́тись* (III, 140; IV, 185), *одпра́вить* (VI, 268), *переско́чить* (V, 216), *пові́рити* (VI, 282), *познако́митись* (IV, 169), *попа́стись* (IV, 184), *поста́вити* (II, 90) і *поста́вить* (III, 155; IV, 165; V, 209), *поті́шити* (III, 129), *ува́жить* (V, 202), *утихоми́ритись* (I, 85), *ушкварі́ть* (IV, 190);

суфікс *-і-*: *достро́їть* (VI, 271), *успоко́їти* (VI, 253);

суфікс *-ну-*: *заги́нуть* (I, 71), *зги́нуть* (V, 211), *покі́нути* (I, 71);

суфікс *-ова-*: *попробо́вати* (VI, 256).

5. Префіксально-суфіксальні дієслова із суфіксальною акцентуацією (260 / 338):

суфікс *-а-*: *вбира́ться* (III, 156), *вигляда́ти* (VI, 159), *вида́ти* (*бачити*) (III, 116), *викида́ти* (IV, 190), *викика́ти* (II, 93; III, 115), *виміта́ть* (VI, 249), *виступа́ти* (V, 205), *вихваля́ти* (III, 120), *встріча́ть* (II, 89), *втіка́ть* (III, 134; V, 241), *добува́ть* (II, 90), *догада́ться* (IV, 158), *догана́ть* (VI, 260), *догляда́ть* (V, 210), *доказа́ть* (V, 213), *допомага́ть* (IV, 194), *забавля́ти* (III, 140), *забра́тись* (V, 221), *загна́ть* (I, 67), *задержа́ть* (III, 148), *задира́ть* (V, 214; VI, 263), *задріма́ть* (II, 108), *замовля́ти* (II, 106) і *замовля́ть* (III, 119), *запаса́ти* (V, 200), *застила́ти* (IV, 170, 173), *заступа́ть* (V, 224), *защища́ти* (V, 231), *збира́ть* (V, 214), *збреха́ти* (III, 147), *зволіка́ть* (VI, 267, 272), *зга́мкати* (V, 202), *зігна́ть* (III, 114), *змовля́тись* (VI, 275), *знаря́жати* (V, 200), *зрива́ть* (V, 235), *ізада́ти* (II, 103), *ізігна́ть* (III, 119), *ісправля́ть* (V, 22), *набира́ть* (IV, 186), *напира́ти* (VI, 278), *написа́ти* (III, 135), *направля́ти* (VI, 254), *наруба́ть* (VI,

¹⁰ У поодиноких випадках односкладові дієслівні форми позбавлені словесного наголосу для дотримання віршового розміру, напр.: «Твоім бу́ть бра́том не́ стижу́ся» (V, 224).

271), *насміхатись* (І, 82), *научати* (ІІІ, 153) і *научать* (ІІІ, 136), *обідрати* (ІV, 188), *обнімати* (V, 223), *обороняти* (ІІІ, 126), *одв'язатись* (VІ, 252), *оддыхати* (ІІІ, 124) і *оддыхать* (ІІІ, 113, 152; V, 208), *одігнати* (ІV, 119), *одізва́тись* (VІ, 276), *однімати* (V, 237), *одчеса́ть* (VІ, 282), *одчиня́ть* (VІ, 289), *одшепта́ти* (ІІ, 106), *озирать* (ІV, 168), *оки́ка́ть* (ІІІ, 147), *описа́ти* (ІV, 193; V, 233; VІ, 271) і *описа́ть* (ІV, 174; VІ, 250, 287), *оправда́тсья* (VІ, 280), *перерва́ти* (VІ, 290) і *перерва́ть* (VІ, 283 — двічі), *підбира́ть* (ІV, 170), *піддера́ть* (ІІ, 101), *підкрепля́ти* (VІ, 278), *повида́тсья* (ІІІ, 152) і *повида́тсья* (VІ, 262), *повида́ть* (V, 223), *повстріча́ть* (VІ, 286), *поганя́ть* (VІ, 286), *погиба́ть* (V, 237), *погуля́ть* (ІІІ, 140, 143; VІ, 260), *пожда́ть* (ІІІ, 156), *позбира́ти* (І, 81), *показа́ти* (ІV, 184) і *показа́ть* (V, 217; VІ, 264), *покаля́ти* (VІ, 277), *покида́ть* (І, 82), *покланя́тсья* (ІV, 174), *поко́лиха́ти* (ІІ, 98), *помина́ть* (ІІ, 91), *помира́ть* (ІІІ, 125), *попита́ть* (V, 223), *попроща́тсья* (ІІІ, 156) і *попроща́тсья* (VІ, 262), *посла́ти* (І, 79) і *посла́ть* (ІV, 194; VІ, 284), *послиха́ти* (ІІІ, 116), *посмокта́ть* (V, 233), *постоя́ти* (V, 202), *поступа́тсья* (ІV, 158), *потопта́ть* (VІ, 260), *походжа́ти* (ІV, 160), *пошепта́ти* (ІІІ, 119), *прибира́ти* (ІV, 170 — двічі), *приганя́ть* (ІІІ, 124), *пригна́ти* (ІІІ, 124), *припаса́ти* (ІІІ, 124), *приправля́ть* (ІV, 189), *приступа́ть* (V, 222), *прогуля́ти* (ІІІ, 152), *промишля́ть* (ІІІ, 139, 141), *пропада́ть* (ІІІ, 114; V, 241), *прорва́тсья* (VІ, 259), *прости́ла́ти* (ІV, 173), *розгляда́ть* (ІІІ, 152; V, 208), *розідра́ть* (V, 233), *розказа́ти* (ІІ, 94; ІІІ, 126; V, 233; VІ, 271) і *розказа́ть* (І, 84; ІІ, 107; ІV, 174; V, 227), *розклада́тсья* (ІV, 164), *розмишля́ти* (VІ, 283), *розмовля́ти* (ІІІ, 143) і *розмовля́ть* (І, 77), *розпита́ти* (ІІІ, 115, 126), *сказа́ти* (ІІ, 108; ІІІ, 135, 153) і *сказа́ть* (ІV, 169, 178; V, 219; VІ, 268), *склада́ти* (ІV, 168), *спита́тсья* (ІІІ, 152), *справля́ти* (ІІ, 89), *укоря́ти* (V, 237), *умира́ти* (VІ, 281) і *умира́ть* (ІІІ, 135, 140; V, 241), *умоля́ти* (V, 217), *упліта́ти* (V, 226), *управля́ти* (ІІІ, 155) і *управля́ть* (VІ, 270), *управля́тсья* (ІІІ, 275), *утіка́ть* (VІ, 289), *учажа́ти* (ІV, 165), *ущуха́ти* (ІV, 159);

суфікс **-ва́-**: *вибива́ть* (ІV, 170), *видава́ть* (VІ, 283), *визива́ти* (ІІ, 93), *закрива́ть* (ІV, 173), *збува́ти* (ІІ, 88), *кльо́ва́ть* (VІ, 263), *підогріва́ть* (V, 205), *побува́ть* (ІІІ, 122), *пожива́ти* (ІІІ, 155), *пролива́ть* (VІ, 270), *роздува́ть* (ІІІ, 155), *убива́ть* (ІІІ, 135);

суфікс **-и́-**: *свалити́сь* (ІІІ, 127), *вдовольни́ть* (І, 77), *відпустити́* (ІІІ, 156), *вступити́сья* (V, 217), *доваля́тсья* (ІІІ, 122), *доно́сити* (VІ, 245), *дослужити́сья* (VІ, 252), *закру́тити* (ІV, 158), *засади́ть* (ІІІ, 152), *заслужити́сья* (ІІ, 102; V, 221), *злі́чити* (ІV, 196), *зложити́* (V, 233), *зломити́* (ІІІ, 122), *змайстерити́* (ІV, 197), *зробити́* (ІІ, 90; VІ, 275) і *зробити́* (V, 225; VІ, 268, 279, 282), *накупити́* (ІV, 170), *напустити́* (VІ, 289), *наробити́* (VІ, 246), *ободрити́* (VІ, 286), *одмсти́ть* (VІ, 259), *одпочити́* (V, 201), *одрядити́* (VІ, 275), *окружити́* (VІ, 279), *опроводити́* (ІІІ, 132), *осатанити́* (ІV, 180), *осві́жити* (V, 209), *осрами́ть* (V, 231), *перемі́нити* (ІV, 189), *підмо́стити* (ІІ, 102), *підступити́* (ІV, 122), *побі́дити* (V, 235) і *побі́дити* (VІ, 279), *повесели́ть* (ІV, 180), *поводи́тсья* (ІІІ, 140), *поглу́мити* (VІ, 264), *поговорити́* (ІІІ, 152), *погости́ти* (V, 201) і *погости́ть* (V, 233), *погубити́* (ІІІ, 123), *подивити́сья* (ІІІ, 122) і *подивити́сья* (ІІ, 96), *поді́лити* (ІV, 167), *подружити́сья* (ІV, 169), *поживити́сья* (ІV, 165; VІ, 252), *поклонити́сья* (ІV, 169), *положи́ти* (ІV, 196), *поплі́ти* (ІІ, 106), *посади́ть* (ІV, 197; V, 221), *поселити́сья* (ІV, 194), *посели́ть* (VІ, 275), *пособи́ти* (ІІІ, 156), *поспі́шити* (V, 227), *потопи́ть* (VІ, 244), *потро́шити* (VІ, 287) і *потро́шити* (VІ, 278), *потруди́тсья* (VІ, 268), *поту́шити* (ІV, 185), *пошмалити́сья* (ІІІ, 142), *придивити́сья* (VІ, 274), *приложити́* (ІІІ, 154), *проводи́ть* (V, 232), *просла́вить* (VІ, 268), *розводи́ть* (V, 216), *роздочити́* (V, 213), *розлучити́* (VІ, 293), *розлю́бити* (І, 85), *розпло́дити* (ІІІ, 155), *розпросі́ти* (ІІІ, 152), *сварити́сья* (VІ, 242), *селити́сья* (ІV, 168), *сліди́ти* (VІ, 287), *смі́шити* (ІV, 160), *сокру́шити* (ІV, 185), *спали́ть* (V, 216), *спусти́тсья* (VІ, 249), *спусти́ть* (VІ, 287), *сточи́ти* (ІІІ, 154), *ступи́ти* (ІІ, 106), *тузи́ти* (V, 239), *угоди́ти* (ІІІ, 139) і *угоди́ть* (І, 77; VІ, 261), *улови́ть* (І, 77), *улу́нити* (ІV, 158), *умудри́тсья* (І, 82) і *умудри́тсья* (VІ, 282), *ускромі́ти* (VІ, 253), *усми́рити* (VІ, 249), *устано́вить* (VІ, 293), *учини́ть* (ІІ, 101; VІ, 259), *учи́ть* (ІV, 190), *я́вити* (VІ, 274);

суфікс **-і́-**: *пота́їть* (VІ, 280), *око́літь* (VІ, 280);

суфікс **-ну́-**: *втону́ть* (ІІІ, 133), *дму́хну́ть* (ІV, 163), *ізмигну́ть* (ІІІ, 134), *наткну́ть* (V, 231), *одверну́ть* (VІ, 282), *оддохну́ть* (V, 239), *озирну́ть* (VІ, 249), *підману́ть* (V, 207), *підморену́ть* (ІІІ, 144), *поверну́тсья* (VІ, 258), *спхну́ть* (ІІІ, 115), *увильну́ть* (V, 227, 239);

суфікс **-ова́-**: *насумова́тсья* (І, 85), *підцькова́ть* (ІІ, 94), *покепкова́ть* (ІІІ, 150), *покуштовати́* (ІІ, 93) і *покуштова́ть* (VІ, 263), *порахова́ти* (ІІ, 107), *похова́ти* (V, 232) і *похова́ть* (VІ, 267), *поцілова́ти* (ІІІ, 152) і *поцілова́ть* (ІІІ, 153), *причарова́ть* (ІІІ, 141), *розтолкова́ти* (V, 219), *скиксова́ть* (VІ, 283);

суфікс **-ти́-**: *втекти́* (ІІІ, 145), *донести́* (V, 223), *завести́* (ІІ, 92), *звести́* (ІІ, 88, 92; ІV, 179), *навести́* (ІІІ, 124), *найти́* (ІІІ, 127; VІ, 281), *нанести́* (ІV, 170), *підвести́* (ІІІ, 141), *піднести́* (ІІІ, 148) і *підне́сть* (ІV, 173), *попли́сти* (ІІ, 109), *привести́* (ІІ, 92, 101; VІ, 245, 270), *прийти́*

(III, 127), *принести* (III, 124), *розвестися* (II, 103), *уплестися* (VI, 291), *спастися* (VI, 286), *спастися* (VI, 264, 291) і *спастися* (V, 228), *полягати* (VI, 279), *помогати* (IV, 159).

6. Суфіксальні дієслова з кореневою акцентуацією (49 / 116):

нульовий суфікс: *абийцотися* (IV, 157), *бити* (III, 119; IV, 185) і *б'їть* (III, 144; V, 214, 230; VI, 249), *битися* (II, 93, 95; IV, 190; VI, 281) і *б'їтись* (II, 93, 95 і т. д., загалом 10 разів) і *б'їться* (V, 214), *бігти* (I, 85; II, 104; IV, 180), *вмерти* (V, 224), *діти* (III, 138), *дітися* (I, 77), *жити* (III, 155; V, 225; VI, 249) і *ж'їть* (III, 120, 122, 129 і т. д., загалом 12 разів) і *ж'їть* (IV, 168), *знати* (I, 80; II, 90 і т. д., загалом 9 разів) і *зн'ять* (III, 113; VI, 249, 250, 288), *класти* (IV, 192) і *к'лясть* (IV, 193), *к'расти* (V, 210), *літи* (VI, 292) і *л'їть* (V, 215), *п'астися* (VI, 242), *п'їти* (V, 202; VI, 276) і *п'їть* (VI, 261) і *п'їть* (II, 92; III, 114; IV, 170, 186; VI, 257), *пуститися* (V, 221; VI, 282), *рушити* (V, 235), *с'їкти* (VI, 287), *с'їсти* (II, 111), *ст'їти* (VI, 249), *ч'їти* (II, 92);

суфікс -а-: *бігати* (VI, 286), *вороб'їти* (IV, 191), *г'їдзатися* (VI, 290), *д'їматися* (III, 143), *їхати* (I, 84) і *їх'ять* (II, 88; IV, 180), *кашляти* (V, 218), *квіт'їти* (III, 142), *к'їдати* (IV, 190), *к'лятися* (II, 108), *л'їяти* (II, 97) і *л'їять* (V, 237), *п'ївати* (I, 71), *с'їд'їти* (III, 137; IV, 165), *х'їпати* (IV, 158; VI, 290) і *х'їпати* (I, 69), *ц'їв'їкати* (IV, 160);

суфікс -и-: *б'їчатися* (III, 156), *г'їтовити* (I, 68), *знак'їмитися* (IV, 169), *к'їн'їти* (VI, 250), *л'їгодитися* (II, 109), *м'їч'їти* (III, 148 — двічі), *п'їритися* (I, 78), *п'їти* (V, 201; VI, 264), *сод'їмити* (VI, 243), *шк'їдити* (V, 237);

суфікс -ї-: *стр'їти* (I, 80) і *стр'їти* (IV, 164, 193; V, 218);

суфікс -ну-: *г'їянуть* (I, 83), *к'їнуть* (IV, 193), *б'їнуть* (V, 228);

суфікс -ова-: *д'їковати* (IV, с. 172) і *д'їков'їти* (V, 223).

7. Суфіксальні дієслова із суфіксальною акцентуацією (152 / 254):

суфікс -а-: *благ'їти* (V, 208), *б'їятися* (III, 123), *б'їрати* (II, 105; VI, 288) і *б'їрати* (VI, 288), *б'їх'їти* (VI, 280) і *б'їх'їти* (III, 126), *б'їх'їти* (II, 87; IV, 158), *в'їлич'їти* (V, 237), *в'їрт'їтися* (V, 220), *в'їз'їти* (IV, 165; VI, 260) і *в'їз'їти* (I, 86; V, 230), *воюв'їтися* (IV, 184, 190), *гад'їти* (II, 107), *ган'їти* (V, 210), *г'їрати* (I, 77; II, 87; V, 210) і *г'їрати* (VI, 263), *гул'їти* (I, 80; II, 101, 102; III, 115) і *гул'їти* (I, 77; II, 89, 102), *д'їрж'їти* (III, 142), *д'їрати* (VI, 291), *д'їр'їтися* (V, 212), *каз'їти* (VI, 245) і *каз'їти* (III, 141; V, 222), *кар'їти* (VI, 245) і *кар'їти* (VI, 249), *коп'їти* (IV, 158), *коп'їти* (IV, 164), *кр'їс'їти* (II, 103), *кр'їч'їти* (III, 123; V, 237) і *кр'їч'їти* (V, 206), *кр'їж'їти* (II, 92), *кус'їти* (III, 134), *лиг'їти* (V, 237), *лиз'їти* (III, 135), *мах'їти* (VI, 288), *мін'їти* (IV, 195), *мовч'їти* (VI, 245), *морг'їти* (VI, 272), *нир'їти* (II, 111), *пал'їти* (II, 105), *пис'їти* (III, 126), *помаг'їти* (II, 90, 105) і *помаг'їти* (III, 151), *п'їрати* (IV, 177), *прох'їти* (III, 123; V, 208), *прош'їтися* (III, 156), *п'їс'їти* (I, 70; V, 226), *п'їх'їти* (VI, 254), *р'їс'їти* (IV, 197), *руб'їти* (VI, 287), *садж'їти* (IV, 170), *саж'їти* (V, 200), *світ'їти* (V, 205), *сід'їти* (V, 205), *спас'їти* (VI, 254) і *спас'їти* (IV, 194), *сп'їти* (I, 69, 74 — двічі і т. д., загалом 9 разів) і *сп'їти* (I, 82, загалом 6 разів), *стояти* (VI, 283, 286, 292), *таск'їти* (IV, 160), *таск'їтися* (VI, 275), *тер'їти* (V, 211), *топ'їти* (IV, 194; VI, 259, 294), *тр'їпати* (II, 91), *хов'їтися* (VI, 279), *цур'їтися* (IV, 174), *чвал'їти* (III, 147), *чит'їти* (IV, 193) і *чит'їти* (V, 210), *чх'їти* (V, 216) і *чх'їти* (VI, 259), *шук'їти* (II, 94; III, 115, 152) і *шук'їти* (III, 114, 123);

суфікс -ва-: *воюв'їти* (III, 155) і *воюв'їти* (IV, 191, 193 і т. д., загалом 7 разів), *дав'їти* (II, 94) і *дав'їти* (IV, 173), *дів'їтися* (III, 123), *дів'їти* (IV, 191), *ков'їти* (VI, 283);

суфікс -ї-: *біс'їтися* (VI, 292), *борон'їти* (V, 231, 235), *буд'їти* (II, 94) і *буд'їти* (V, 209), *вар'їти* (V, 225) і *вар'їти* (VI, 284), *весел'їтися* (III, 142), *вороз'їти* (V, 225) і *вороз'їти* (II, 106; III, 114), *гат'їти* (II, 106; V, 235), *говор'їти* (VI, 244) і *говор'їти* (III, 145; IV, 197), *год'їти* (III, 144), *губ'їти* (IV, 176), *дав'їти* (IV, 193), *див'їтися* (II, 96; VI, 282), *дур'їти* (III, 143; V, 237), *жен'їтися* (IV, 168, 194), *жив'їтися* (VI, 292), *жур'їтися* (II, 107) і *жур'їтися* (III, 155), *зл'їти* (VI, 287), *зл'їтися* (VI, 292), *ізн'їч'їти* (VI, 246), *каз'їтися* (VI, 242), *крив'їтися* (VI, 290), *крив'їти* (VI, 287), *куп'їти* (V, 217) і *куп'їти* (IV, 168), *кур'їти* (I, 80), *ліч'їти* (VI, 285), *лов'їти* (IV, 160), *локи'їти* (VI, 286), *люб'їтися* (V, 214), *ман'їти* (III, 123), *мор'їти* (V, 237), *моч'їти* (V, 208), *настал'їти* (V, 213), *прос'їти* (IV, 185; V, 208) і *прос'їти* (II, 90, 106; IV, 186; V, 201; VI, 262), *роб'їти* (II, 87; V, 207, 235) і *роб'їти* (I, 77; III, 145 і т. д., загалом 8 разів), *розор'їти* (V, 198), *розпл'їд'їти* (III, 129), *служ'їти* (III, 124) і *служ'їти* (IV, 185), *трав'їти* (VI, 242), *ход'їти* (IV, 159), *холод'їти* (III, 132);

суфікс -ї-: *г'їти* (V, 209), *зр'їти* (VI, 282), *гляд'їти* (III, 140; IV, 189), *кип'їти* (III, 140), *лет'їти* (IV, 190), *сид'їти* (II, 102; III, 131) і *сид'їти* (II, 103; V, 215), *терп'їти* (VI, 283);

суфікс -н'ї-: *бр'їх'їти* (VI, 249), *кольн'їти* (V, 231), *мін'їти* (IV, 163), *сх'їмен'їтися* (VI, 258);

суфікс -ова- і -ув'ї-: *бенкет'їти* (I, 70, 78), *будов'їтися* (IV, 168), *дів'їти* (II, 102), *жарт'їти* (III, 121), *куп'їти* (II, 90), *мандров'їти* (III, 115) і *мандров'їти* (I, 78), *мізков'їти*

(III, 143), *мірковати* (VI, 281) і *мірковать* (III, 153), *мордовати* (IV, 168) і *мордовать* (VI, 242), *мудровати* (III, 136, 150), *мусовати* (III, 122), *муштровати* (IV, 190), *нагодовати* (II, 89), *пащиковати* (IV, 191), *рятовати* (VI, 274), *танцювати* (II, 101), *ташоватись* (IV, 164), *толковати* (VI, 278), *торговатись* (IV, 158), *харчовати* (IV, 192), *ціловати* (III, 155; V, 223) і *ціловать* (IV, 176), *чимчиковати* (III, 125), *човновати* (IV, 157), *шафовать* (IV, 186), *шкандовать* (VI, 287), *шпиговати* (VI, 287), *горювати* (III, 113);

суфікс **-ти**: *везти* (V, 234), *вести* (IV, 185), *гребти* (II, 88), *іти* (III, 134), *іти* (V, 206, 209; VI, 279), *клясти* (III, 120), *мести* (IV, 170), *нести* (II, 103), *пекти* (VI, 292), *хронти* (V, 220).

Таким чином, з погляду морфемної структури у творі використано найбільше префіксально-суфіксальних (336 / 452) і суфіксальних дієслів (201 / 370). Кількість атематичних та похідних від них префіксальних дієслів надзвичайно мала (3 / 35 і 4 / 9 відповідно). За критерієм парадигматичної характеристики наголосу частіше наголошеним є суфікс (412 / 592), ніж корінь (128 / 268). Найчастіше наголошені в тексті суфікси **-а-** та **-и-**.

Серед інфінітивів, використаних І. Котляревським у поемі «Енеїда», зафіксовано приклади відхилення від літературного наголошення, що репрезентовано лексикографічними джерелами ХХ–ХХІ ст., а саме:

1) суфіксальне дієслово з кореневим акцентуванням і суфіксом основи **-и-** *кінчити*;

2) суфіксальне дієслово з наголошеним суфіксом основи **-и-** *тузити*;

3) префіксально-суфіксальні дієслова з наголошеним суфіксом основи **-и-** *розводити*, *доносити*;

4) префіксально-суфіксальні дієслова з наголошеним суфіксом основи **-а-** *задержати*, *постояти*;

5) префіксально-суфіксальне дієслово з кореневою акцентуацією *піднести*.

Словоформа *кінчити* характеризується кореневим наголошенням, що не збігається із зафіксованою в словниках суфіксальною акцентуацією: *кончи́ти* (Грінч., II, 279), *кінчи́ти* (Грінч., II, 245; СУМ, IV, 167; ОС, I, 655; Погр., 271; УЛВН, 277). Як зазначає В. Винницький, кореневе наголошення аналізованого слова і його похідних є розмовним, і більшість староукраїнських пам'яток фіксує саме суфіксальний наголос: *докончи́ти* (Зін. Прип., 186; Поезія XVI–XVII, 328), *скончи́ти* (там же, 121), *скончи́ть* (Зін. Прип., 39), але *сконьчив* (Поезія XVI–XVII, 82), *скончил* (там же, 354)¹¹. На нашу думку, кореневий наголос інфінітива *кінчити* виник під впливом російської мови, пор.: *кнчи́ть* (ОСРЯ, 220; Резн. ОС, 456).

Інфінітив *тузити* зі значенням «бити» має в тексті суфіксальний наголос, у той час як словники подають кореневе наголошення — *ту́зати* (Грінч., IV, 293; СУМ, X, 314), *ту́затися* (ОС, II, 718). У тексті вжито дві форми минулого часу, які також утворені від основи інфінітива: «*Тузи́ти за́раз і прийня́вся*» (V, 239) і «Як без розбо́ру всі́х тузи́в» (VI, 250), «Тут їх чино́вники тузи́лись» (V, 279). Сучасна російська літературна норма відбиває наголошення саме суфікса **-и-** в інфінітиві *тузи́ть* (ОСРЯ, 590; Резн. ОС, 1036). Саме фонетична подібність дає підстави вважати, що наголос в «Енеїді», як і сама лексема, були вжиті під впливом російської мови, а не для збереження віршового розміру.

Суфіксальна акцентуація слова *розводити* виконує форморозрізняльну роль, указуючи саме на інфінітив, а не на форму 3-ї ос. одн. теп. часу *розводи́ть* (Грінч., IV, 36). Однак лексикографічні джерела подають кореневу акцентуацію інфінітива *розводи́ти* (Грінч., IV, 36; СУМ, VIII, 637; ОС, I, 447; Погр., 498;

¹¹ Винницький В. М. Українська акцентна система: становлення, розвиток. — С. 338–339.

УЛВН, 561). Можна припустити, що суфіксальний наголос виник не тільки під впливом віршового розміру, а й унаслідок дії аналогії до подібних префіксально-суфіксальних інфінітивів: *погостить* (V, 233) і *погостіти* (V, 201; Грінч., III, 235; СУМ, VI, 721; ОС, II, 217), *спалить* (V, 216) і *спаліти* (Грінч., IV, 172; СУМ, IX, 486; ОС, II, 611; УЛВН 617), *угодить* (I, 77; V, 261) і *угодіти* (III, 139; Грінч., IV, 315; СУМ, X, 377; ОС, II, 731; Погр., 375), *уловіть* (I, 77) і *уловіти* (Грінч., IV, 334; СУМ, X, 430; ОС, II, 743; УЛВН, 668) тощо.

Загалом пояснення ненормативного наголошення інфінітива *доносить* збігається з попереднім випадком, ураховуючи форморозрізнявальну функцію наголосу, оскільки правильною для форми недоконаного виду є коренева акцентуація: *донбсити*, *-нбши*, *-сиш* (Грінч., I, 421; СУМ, II, 368; ОС, I, 407; Погр., 175; УЛВН, 172). Отже, наголос виконує форморозрізнявальну роль у тексті оказіонально, тому що в мові існує лексема *доносити* (док. від *донбшувати*) (Грінч., I, 421; СУМ, II, 368; ОС, I, 407; Погр., 175; УЛВН, 172), скорочена форма якої є омофоном до аналізованого дієслова.

Наголос на суфіксальній морфемі словформ *задержать* і *постояти* відрізняється від акцентної норми, тобто зафіксованої словниками кореневої акцентуації *задержати* (Грінч., II, 33; СУМ, III, 105; ОС, I, 488; Погр., 206), *постбяти* (Грінч., III, 371; СУМ, VII, 378; ОС, II, 293; Погр., 450; УЛВН, 488). Як зазначає І. Огієнко, відносно невелика кількість дієслів змінює наголос із суфіксального на кореневий під час префіксального словотворення, серед них: *водіти* (→ *зводіти*, *розводіти*), *носити* (→ *перенбсити*, *донбсити*), *держати* (→ *одержати*, *задержати*), *стояти* (→ *перестбяти*, *постбяти*)¹². Тому припускаємо, як і у випадках з інфінітивами *розводить*, *доносить*, що суфіксальна акцентуація може бути спричинена дією аналогії, напр.: *задирать* (V, 214; VI, 263) і *задирати* (Грінч., II, 34; СУМ, III, 109; ОС, I, 488; Погр., 206; УЛВН, 207), *описать* (IV, 174; VI, 250, 287) і *описати* (IV, 193; V, 233; VI, 271; Грінч., III, 57; СУМ, V, 710; ОС, II, 52) і под.

З іншого боку, суфіксальна акцентуація аналізованих слів, подібно до дієслова *түзити*, може бути спричинена впливом російської мови, тому що скорочені інфінітиви на *-ть* фонетично подібні і до російських відповідників: *разводитъ* (ОСРЯ, 480), *доноситьъ* (ОСРЯ, 134), *задержатьъ* (ОСРЯ, 154).

У творі двічі використано префіксально-суфіксальний інфінітив *піднести* і *піднестъ*. Вимушений кореневий наголос не суперечить акцентній нормі початку ХХ ст.: *піднести* (Грінч., III, 173), як і в інфінітивах *донести* (Грінч., I, 421), *нанести* (Грінч., II, 505), *піднести* (Грінч., III, 173), *принести* (Грінч., III, 429), а також у твірному для них *нести* (Грінч., II, 559) та в аналогічних утвореннях від дієслова *вести* — *звести* (Грінч., II, 134), *навести* (Грінч., II, 472), *підвести*, *-ведѣ*, *-деш* (Грінч., III, 161), крім *завести* (Грінч., II, 20), *привести* (Грінч., III, 409), *розвести* (Грінч., IV, 36). Однак характерним для поеми є вживання зазначених словформ із суфіксальним наголосом, що відбиває староукраїнську акцентуацію — *нести* (4, 388; Зін. Прип., 143, 149), а також відповідає сучасній літературній нормі:

нести (II, 103; СУМ, V, 390; Погр., 17, 370; УЛВН, 370), *донести* (V, 223; СУМ, II, 368; ОС, I, 407; Погр., 175; УЛВН, 172), *нанести* (IV, 170; СУМ, V, 134; ОС, I, 858; Погр., 356; УЛВН, 354), *піднести* (III, 148; СУМ, VI, 470; ОС, II, 169; Погр., 423; УЛВН, 448), *принести* (III, 124; СУМ, VII, 691; ОС, II, 333; Погр., 462; УЛВН, 506), *вести* (IV, 185; СУМ, I, 341; ОС, I, 153; Погр., 72; УЛВН, 70), *завести* (II, 92; СУМ, III, 55, ОС, I, 476; Погр., 202; УЛВН, 203), *звести*

¹² Огієнко І. І. Український літературний наголос.— С. 197–198.

(II, 88, 92; IV, 179; СУМ, III, 490; ОС, I, 558; Погр., 230; УЛВН, 235), *навесті* (III, 124; СУМ, V, 37; ОС, I, 828; Погр., 348; УЛВН, 344), *підвесті* (III, 141; СУМ, VI, 408; ОС, I, 154; Погр., 419; УЛВН, 443), *привесті* (II, 101; V, 245; VI, 270; СУМ, VII, 577; ОС, I, 317; Погр., 457; УЛВН, 498), *розвесті* (II, 103; СУМ, VIII, 637; ОС, I, 446; Погр., 497; УЛВН, 560).

Таким чином, наголошення похідних від *нести* і *вести* в «Енеїді» послідовніше відбиває сучасну норму порівняно зі словником Б. Грінченка.

Акцентуація переважної більшості інфінітивів у поемі «Енеїда» відповідає акцентній нормі. Дієслова, наголос яких у формі інфінітива відрізняється від сучасної акцентної норми, а саме *кінчить*, *тузити*, *розводить*, *доносить*, *задержать*, *постояти*, *піднести*, згідно з лексикографічними джерелами, рекомендовано наголошувати у такий спосіб: *кінчити*, *тузати*, *розвбдити*, *донбсити*, *задёржати*, *постбяти*, *піднести*.

Як зазначалося, наголос у словах *розводить* і *доносить* виконує дистинктивну функцію, тобто актуалізує значення початкової форми дієслова на противагу 3-ій ос. одн. *розвбдити*, *донбсити*. Однак функційне навантаження інфінітивного наголосу в поемі «Енеїда» не обмежується цими двома випадками.

В. Винницький визначає такі розрізнявальні функції наголосу в українській мові: значеннева (розрізнення лексичного значення тотожних за написанням слів); форморозрізнявальна (диференціація граматичних значень омонімічних словоформ); семантико-граматична (розрізнення лексичного і граматичного значень омонімів)¹³.

В аналізованому творі виявлено приклади реалізації другого та третього різновидів дистинктивної функції наголосу в межах інфінітивних форм. Значеннева функція наголосу представлена наголошенням слова *копати* (IV, 164; ОС, I, 687; Погр., 286; УЛВН, 289), тобто «розпушувати землю лопатою і под.» (СУМ, IV, 279), яка протиставляється лексемі *копати*, що означає «бити ногою» (там же).

Форморозрізнявальна функція в сучасній українській літературній мові характерна для акцентної підсистеми видових форм, тобто наголос актуалізує грамему доконаного або недоконаного виду лексеми в певному контексті. В «Енеїді» І. Котляревського наголос і контекст актуалізують грамему недоконаного виду в інфінітиві *виклика́ти* (II, 93, 115; Грінч., I, 163), а в інфінітивній формі *обри́зати* (IV, 186; Грінч., III, 25) — доконаного, пор. *ви́кликати* (СУМ, I, 408; ОС, I, 170; Погр., 81; УЛВН, 78), *обри́зати* (СУМ, V, 567; ОС, II, 23; Погр., 380; УЛВН, 384).

Зі значенням доконаного виду й суфіксальним наголошенням ужито в поемі інфінітив *проводі́ть* (V, 232), що також зафіксовано лексикографічним джерелом другої половини ХХ ст. — *проводіти* (СУМ, VIII, 140), тоді як більшість словників фіксує кореневий наголос — *провб́дити* (ОС, II, 356; Погр., 470; УЛВН, 517) та значення недоконаного виду (Грінч., III, 460; СУМ, VIII, 140). Наголошення аналізованої словоформи, однак, не є одиничним явищем у тексті. Інфінітив *опроводи́ть* (III, 132) аналогічний за видовим значенням до слова *проводі́ть*, але характеризується відхиленням від нормативної для початку ХХ ст. акцентуації — *опровб́дити* (Грінч., III, 60) — і відсутній у сучасних лексикографічних джерелах.

Інфінітив *покланя́тись* (IV, 174) за контекстом має значення недоконаного виду. У словнику Б. Грінченка відбито розрізнення значення виду за допомогою

¹³ Винницький В. М. Функційне навантаження українського наголосу. — Л., 2010. — С. 10–11.

наголосу: *поклáнятися* й *поклáнятися* (Грінч., III, 262). Крім того, зафіксовано дві лексеми для вираження недоконаного виду з послідовним суфіксальним наголошенням: *поклáнятися* (там же) й *поклоня́тися* (Грінч., III, 273). Таке наголошення лексеми з кореневим *о* засвідчене в словниках ХХ ст.: *поклоня́тися*, *-няюся*, *-няючися* (Погр., 440; УЛВН, 473). Проте лексема *поклáнятися* (ОС, II, 335), що зберігає кореневий *а*, визначена як дієслово доконаного виду (СУМ, VII, 28). Отже, розрізнення доконаного / недоконаного виду за допомогою наголосу в часи написання «Енеїди» (*поклáнятися* й *поклáнятися*) було замінено фонематичною опозицією /а/ — /о/ (*поклáнятися* й *поклоня́тися*).

Більш уживаним у поемі є протиставлення за допомогою наголосу форм скороченого інфінітива на *-ть* і 3-ої ос. одн. або мн. теперішнього або простого майбутнього часу. Окреслене явище обмежене другою дієвідміною, у якій форми 3-ої ос. одн. теперішнього або простого майбутнього мають фіналь *-ть*, на відміну від першої дієвідміни з останнім голосним *-е*. За реалізацією форморозрізняльної функції дієслівні словоформи на *-ть*, ужиті в поемі, можна поділити на дві групи:

1) словоформи, суфіксальна акцентуація яких актуалізує форму інфінітива на *-ть*: *біси́ться*, *борони́ть*, *буди́ть*, *вари́ть*, *ворожи́ть*, *вступи́ться*, *гати́ть*, *говори́ть*, *дави́ть*, *доноси́ть*, *дослужи́ться*, *дурі́ть*, *засаді́ть*, *заслужи́ться*, *зложи́ть*, *зrobíть*, *купи́ть*, *кури́ть*, *лічи́ть*, *лови́ть*, *люби́ться*, *мочи́ть*, *накупи́ть*, *напусти́ть*, *переміни́ть*, *підмости́ться*, *поглуми́ться*, *погости́ть*, *подиви́ться*, *подружи́ться*, *поживи́ться*, *поклони́ться*, *посади́ть*, *посели́ть*, *потопи́ть*, *потуши́ть*, *проводи́ть*, *проси́ть*, *проси́ть*, *пусти́ться*, *robíть*, *розводи́ть*, *розлучи́ть*, *розори́ть*, *розплоди́ть*, *служи́ть*, *спали́ть*, *спусти́ть*, *трави́ть*, *улови́ть*, *установи́ть*, *учини́ть*, *учи́ть*, *ходи́ть*; *втону́ть* — ця форма репрезентує омонімію інфінітива на *-ть* і 3-ю ос. мн. простого майбутнього *утону́ть* (УЛВН, 676);

2) словоформи, коренева акцентуація яких актуалізує форму 3-ої ос. одн. теперішнього або простого майбутнього: *вди́ть*, *вди́ться*, *врди́ться*, *вхпи́ть*, *гбни́ть*, *доноси́ть*, *допусти́ть*, *души́ть*, *жє́ни́ть*, *загу́бить*, *засту́пить*, *зrobíть*, *краси́ться*, *кру́тити*, *лє́вити*, *наплбди́ть*, *наrobíть*, *нау́чить*, *но́сити*, *погу́бити*, *полу́чить*, *полбби́ться*, *посє́лити*, *прб́сити*, *пўсти́ться*, *рб́битися*, *рб́дити*, *сўши́ть*, *хб́дити*, *лў́читися* — слово має варіантний наголос в інфінітиві *лў́читися*, *-чу́ся*, *-чи́и* (Грінч., II, 383), за одним з яких, а саме кореневим, не виконує дистинктивної функції.

Варто зазначити, що омографи *доноси́ть*, *зrobíть*, *лови́ть*, *посели́ть*, *прб́сити*, *пусти́ться* і *ходи́ть* є в обох групах, тобто наголос виконує дистинктивну функцію в тексті. Наприклад, у рядках «Ти смієш, кошеня мерзєнне // Зєвєсу доноси́ть на мене» вжито інфінітив, а в рядках «Дрансєс на Тўрна тўт доноси́ть, // Що Тўрн всім гибєлям вина́» використана форма 3-ої ос. теперішнього часу.

Появу такої омонімії можна пояснити умовами написання твору. Як зазначають науковці, мова «Енеїди» характеризується наявністю росіянізмів¹⁴, зокрема серед дієслів. Найбільш докладний перелік причин уживання росіянізмів подає В. Чапленко в «Історії нової української літературної мови»:

а) літературна мова кінця XVIII ст. не була унормованою, а І. Котляревський, за твердженням учених, володів і українською, і російською, а тому в «Енеїді» відбувається інтерференційний вплив російської мови як на лексичному рівні (*защи́щать*, *трави́ть* (*цўкувати*), *не robíйте*, *не плошай*, *сужєних*, *осрамнена*), так і на морфологічному, наприклад: інфінітиви на *-ть*, про які йти-меться далі, активні дієприкметники (*искорчиви́уюся*, *ослабєвших*), короткі

¹⁴ Огієнко І. І. Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нариса та приміт. М. С. Тимошик. — К., 2001. — С. 91; Плющ П. П. Історія української літературної мови. — К., 1971. — С. 271; Русанівський В. М. Історія української літературної мови. — К., 2001. — С. 152.

пасивні дієприкметники (*переряжен, осужден*), дієприслівники на -а (-я), напр.: *держась, примітя, виляя, шутя*;

б) дотримання віршового розміру (ямбу) шляхом усунення кінцевого складу (-ти → -ть), що тісно пов'язано з характерним для «Енеїди» дієслівним римуванням (*да́ть — загна́ть, розмовля́ть — гуля́ть, робі́ть — угоди́ть* та ін.)¹⁵.

За допомогою семантико-граматичної функції наголосу відбувається розмежування фонемно ідентичних лексем з різними частковими граматичними значеннями в межах однієї частини мови, напр.: *ви́полювати* (док. вид від *полюва́ти*) — *ви́пблювати* (недок. вид від *полб́ти*). Розрізнення лексичної й граматичної семантики за допомогою наголосу може також відбуватися в омонімах, що належать до різних лексико-граматичних класів, напр.: *занепа́ду* (дієслово 1-ої ос. одн. прост. майб. від *занепа́сти*) — *зане́паду* (іменник у формі родового одн. від *зане́пад*), *зарб́слі* (активний дієприкметник мн. від *зарості́*) — *за́рослі* (іменник *pluralia tantum*)¹⁶.

В аналізованому творі трапляються обидва застосування семантико-граматичної функції наголосу для розрізнення значень предикативних форм дієслів між собою, а також для розрізнення дієслів та іменників.

У випадку скороченої словоформи *брика́* (V, 234) за допомогою наголосу актуалізується лексичне значення «підкидати зад і задні ноги (про копитних тварин)» (СУМ, I, 235) і граматичне значення 3-ої ос. одн. теперішнього недовиконаного на протизага іменнику *бри́ка* (Грінч., I, 98; СУМ, I, 235; ОС, I, 116) зі значенням «віз». Кореневий наголос інфінітива *бра́ти* (III, 105; VI, 288; Грінч., I, 93) протиставляє лексичне значення «схоплювати, охоплювати руками або яким-небудь знаряддям, набирати певну кількість чого-небудь» і под. (СУМ, I, 228) іменнику на позначення родинних зв'язків у формі називного мн. *брати́* (Погр., 57; УЛВН, 54; ОС, I, 114).

Словоформа *виходи́ть* (VI, 290; Грінч., I, 197) ужита в тексті з граматичним значенням 3-ої ос. одн. теперішнього недовиконаного і лексичним значенням «іти звідки-небудь назовні, за межі чогось» (СУМ, I, 530). Зважаючи на тенденцію до вживання скорочених форм інфінітива на -ть (314 слів з 544 інфінітивних форм без урахування повторів), можна твердити, що зазначена форма є омонімічною до інфінітива *ви́ходить* (від *ви́ходити*) (Грінч., I, 197), оскільки має лексичне значення «обійти в усіх напрямках яке-небудь місце, місцевість, пройти багато місць; добути, дістати що-небудь або домогтися успішного вирішення якоїсь справи, багато ходячи» або «старанно доглядаючи, вилікувати хворого, пораненого і т. ін.» (СУМ, I, 530), яке супроводжується граматичним значенням довиконаного виду. Аналогічне явище спостерігаємо на прикладі інфінітива *види́ти* (III, 116), суфіксальний наголос якого вказує на значення «бачити» і недовиконаний вид (СУМ, I, 384; ОС, I, 164; Погр., 77; УЛВН, 75), а префіксальний (*ви́да-ти*) — на лексичне значення «дати, відпустити на руки що-небудь із запасів, місць зберігання і т. ін.» і граматичне значення довиконаного виду (СУМ, I, 381; ОС, I, 164; Погр., 77; УЛВН, 75).

Проте скорочена форма інфінітива не обов'язково вказує на дистинктивну функцію наголосу. У тексті було виявлено 51 пару слів без урахування повторів, компоненти якої протиставляються за фонетичним оформленням інфінітивного

¹⁵ Чапленко В. К. Історія нової української літературної мови (XVII ст.— 1933 р.).— Нью-Йорк, 1970.— С. 32–35.

¹⁶ Винницький В. М. Наголос у сучасній українській мові.— С. 69, 128; Винницький В. М. Українська акцентна система...— С. 11.

суфікса (-ти або -ть), але тотожні за лексичним і граматичним значенням: *достати* і *достать*, *напітись* і *напіться*, *обняти* і *обнять*, *оддати* і *оддасть*, *остатись* і *остатється*, *підняти* і *піднять* тощо.

Один з інфінітивів корелює з двома фонетичними варіантами за рахунок скорочення постфікса -ся → -сь: *бітисья* — *бітись* — *бітсья*. Унаслідок скорочення постфікса -ся суфіксальний наголос інфінітива *піднести* протиставляється кореневому наголосу *піднесть*, що був відтягнений на склад уліво через редукцію останнього голосного *и*. Виняток також становить пара інфінітивів *поштурхатись* і *поштурхаться*. У лексикографічній праці початку ХХ ст. це слово фіксується з паралельним наголошенням в інфінітиві *поштурхатися*, -х^аємося, -ет^еся (Грінч., III, 397), що підтверджується також словниками ХХ–ХХІ ст.: *поштурхатися*, -ур^хаюся, -ур^хаєшся (СУМ, VII, 490), *поштурхати* (ОС, II, 307), *штурхати* (Погр., 623; УЛІВН, 717).

Випадки функціонування форми на -ти поряд з аналогічними формами на -ть з ідентичним наголошенням без зміни семантики в тексті поеми дають право аналізувати зазначені форми однієї лексеми разом. Це явище є важливим складником класифікації інфінітивів, оскільки форми на -ть відсутні в україномовних лексикографічних джерелах. Таким чином, варіантна форма на -ти в словнику стає джерелом акцентної норми для форми на -ть.

До однакових випадків наголошення фонетично відмінних інфінітивів входять дев'ять пар, один з членів яких, будучи односкладовим унаслідок скорочення останнього складу, зберігає наголос або втрачає його, що впливає з ритміки рядка: «Велів поганий *бу́ть* погоди» (I, 67) і «Твоїм *бу́ть* бр^атом не стижу́ся» (V, 224), «Де схоче, *бу́де* там і *жи́ть*» (III, 152), «*Жи́ть*, будова́тися, жени́ться» (IV, 168).

З одного боку, наголос *бу́ть*, *жи́ть* є вимушеним, але в контексті порівняльно-історичного методу таке наголошення відбиває:

1) пізньопраслов'янський кореневий динамічний наголос атематичних дієслів, що належали до рухомої акцентної парадигми: *бу́ти* (VI, 271; ОС, I, 126) і *бу́ть* (I, 67; V, 207, 223; VI, 295) — *b'uti¹⁷; наголос на кореневій морфемі засвідчено також у староукраїнській мові: *бѣсть* (Бер., 13), *бѣсть* (Л. Зиз., 13), *да́ти* (I, 107; IV, 184 та ін., загалом 6 разів; ОС, I, 355) і *да́ть* (I, 67, 82 та ін., загалом 15 разів) — *d'ati¹⁸, *ѣсти* (I, 70; VI, 258; ОС, I, 621) і *ѣсть* (II, 91; IV, 170, 186) — *(j)'ěsti¹⁹;

2) пізньопраслов'янський кореневий динамічний наголос дієслів на *-ti з баритонованою акцентною парадигмою в системі інфінітива та окситонованою — у системі презенса: *бу́ти* (IV, 119, 185; ОС, I, 96) і *бу́ть* (III, 144; V, 214, 230; VI, 249) — *b'iti²⁰, *зна́ти* (I, 80; II, 90 та ін., загалом 9 разів) і *зна́ть* (III, 113; VI, 249, 250, 288) — *zn'ati²¹; дієслово характеризувалося такою акцентуацією й у староукраїнський період: *зна́ти* (Бер., 44);

3) пізньопраслов'янський кореневий динамічний наголос дієслів на *-ti з рухомою акцентною парадигмою: *жи́ти* (III, 155; V, 225; VI, 249; ОС, I, 464) і *жи́ть* (III, 120, 122 та ін., загалом 12 разів) — *ž'iti²²; староукраїнські пам'ятки також підтверджують кореневий наголос: *жи́ть* (Бер., 38), *кла́сти* (IV, 192; ОС,

¹⁷ Складенко В. Г. Зазнач. праця. — С. 150–151.

¹⁸ Там же. — С. 150.

¹⁹ Там же. — С. 151.

²⁰ Там же. — С. 166.

²¹ Там же. — С. 168.

²² Там же. — С. 170.

І, 657) і *кля́сть* (IV, 193) — *kl'asti²³, *лі́ти* (VI, 292; ОС, І, 738) і *лі́ть* (V, 215) — *l'iti²⁴, *ні́ти* (V, 202; VI, 276; ОС, ІІ, 149) і *ні́ть* (ІІ, 92; ІІІ, 114; IV, 170, 186; VI, 257) — *p'iti²⁵; аналогічною акцентуацією характеризувалася форма в староукраїнський період — *ні́ти* (Бер., 36; Л. Зиз., 46).

Отже, у певних дієслівних формах з поеми «Енеїда» наголос виконує форморозрізнявальну функцію, а в інших — семантико-граматичну. У проаналізованих випадках, коли такої диференціації не відбувається, наголос переважно відбиває акцентну норму, зафіксовану в словниках ХІХ–ХХІ ст., а іноді навіть первісну пізньопраслов'янську акцентуацію.

Із 544 інфінітивів, що їх, з урахуванням повторів, було вжито в тексті 866 разів, переважна більшість відповідає літературному наголошенню, зафіксованому в словниках ХХ–ХХІ ст. У творі використано найбільше префіксально-суфіксальних (62 %) і суфіксальних (37 %) інфінітивів, кількість безсуфіксних і похідних від них префіксальних надзвичайно мала (менше ніж 1 %). Відповідно до акцентованої морфеми частіше наголошеним є суфікс (76 %), зокрема *-а-* та *-и-*, ніж корінь (24 %). Кількість прикладів наголошеного префікса не сягає 1 %.

Відхиленнями в наголошенні характеризуються такі інфінітивні форми: *кóнчить*, *тузі́ти*, *розводі́ть*, *доносі́ть*, *задержáть*, *постоя́ти*, *підне́сть* (пор. з *кінчи́ти*, *ту́зати*, *розво́дити*, *доно́сити*, *заде́ржати*, *посто́яти*, *піднести́*).

Причинами відхилень, на наш погляд, є явище аналогії, на яке вказували Л. Булаховський та І. Огієнко, необхідність збереження віршового розміру, вплив російської мови. Підтвердженням двох останніх чинників слугує велика кількість інфінітивів на *-ть* (з 544 лексем 314 форм на *-ть*, у тому числі 51 пара слів, де наголос скороченої форми збігався з наголосом повної) та наголошення дієслів у сучасній російській мові (*кóнчить*, *тузі́ть*, *разводі́ть*, *доносі́ть*, *задержáть*, *постоя́ть*).

Наголос виступає єдиним засобом розрізнення фонемно ідентичних дієслів з різним граматичним значенням у таких виявах: диференціація значення доконаного / недоконаного виду в словах *виклика́ти* — *недок.*, *обрі́зати*, *проводі́ть* — *док.*; актуалізація форми інфінітива порівняно з формою 3-ої ос. одн. теперішнього / простого майбутнього (*бісі́ться*, *бороні́ть*, *буді́ть* і под., загалом 55 прикладів); актуалізація форми інфінітива порівняно з формою 3-ої ос. мн. теперішнього / простого майбутнього (*втону́ть*); актуалізація форми 3-ої ос. одн. теперішнього / простого майбутнього порівняно з формою інфінітива на *-ть* (*вбди́ть*, *вбди́ться*, *врбди́ться* і под., разом 29 прикладів); протиставлення форм інфінітивів — 3-я ос. одн. теперішнього / простого майбутнього за допомогою наголосу в тексті (*доносі́ть* — *доно́ситься*, *зробі́ть* — *зрбб́иться*, *лові́ть* — *лб́виться*, *поселі́ть* — *посе́литься*, *просі́ть* — *прб́ситься*, *пусті́ться* — *пұ́ститься*, *ходи́ть* — *хб́диться*).

Наголос виконує дистинктивну функцію, розрізняючи одночасно лексичне й граматичне значення в межах однієї частини мови, а саме серед інфінітивів *виходи́ть* («іти назовні», *недок.*), *вида́ти* («бачити», *недок.*), пор. з *ві́ходити* («досягти результату завдяки довгому ходінню», *док.*), *ви́дати* («дати», *док.*) та між лексико-граматичними класами іменника й дієслова: *бри́ка* (3-я ос. одн. від *брикати*), *бра́ти*, пор. з *бри́ка* (іменник *віз*), *брати́* (мн. від *брат*).

²³ Там же. — С. 169.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Бер. — *Берында П.* Лексікон славеноросскій / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К., 1961 (стародрук, перевид. фотомех. способом).— 271 с.
- Л. Зиз. — *Лексис Лаврентія Зизанія.* Синоніма славеноросская / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К., 1964.— 259 с. (стародрук, перевид. фотомех. способом).
- Зін. Прип. — *Зіновій К.* Вірші. Приповісті посполиті (XVII–XVIII ст.).— К., 1971.— 389 с.
- ОС — Орфоепічний словник української мови : В 2 т. / Уклад. : М. М. Пецак та ін.— К., 2001.— Т. 1–2.— 955, 919 с.
- Погр. — Орфоепічний словник / Уклад. М. І. Погрібний.— К., 1984.— 630 с.
- ОСРЯ — Орфоэпический словарь русского языка : Произношение, ударение, грамматические формы / С. Н. Борунова, В. Л. Воронцова, Н. А. Еськова; под ред. Р. И. Аванесова.— 4-е изд., стереотип.— М., 1988.— 704 с.
- Резн. ОС — *Резниченко И. Л.* Орфоэпический словарь русского языка : Произношение. Ударение.— М., 2003.— 1182 с.
- Грінч. — Словарь української мови : В 4 т. / Упоряд. Б. Грінченко ; надруковано з вид. 1907–1909 рр. фотомех. способом.— К., 1958.
- СУМ — Словник української мови : В 11 т.— К., 1970–1980.
- УЛВН — Українська літературна вимова і наголос : словник-довідник / Укл. І. Р. Вихованець, С. Я. Єрмоленко, Н. М. Сологуб, Г. Х. Щербатюк ; відпов. ред. М. А. Жовтобрюх.— К., 1973.— 724 с.
- Поезія XVI–XVII — Українська поезія (кінець XVI — початок XVII ст.).— К., 1978.— 431 с.

(Миколайів)

O. S. SHESTOPAL

ACCENTUATION OF INFINITIVES IN IVAN KOTLAREVSKY'S «AENEID»

The article deals with quantitative and qualitative analysis of paradigmatic stress characteristic of infinitives from the Ivan Kotlarevsky's poem «Aeneid». The paper presents examples of infinitive accentuation which does not coincide with the modern accent norm and also focuses on distinguishing lexical and grammar meaning of verbs with the help of stress.

Keywords: infinitive, paradigmatic stress characteristic, differentiating function of stress, accent norm, accentuation.

ТЮРКІЗМИ В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА ІНШИХ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВАХ

У статті здійснено спробу дослідити тюркізми в германських і балтійських мовах, а саме в англійській, німецькій і литовській. Встановлено, що вплив тюркізмів на аналізовані мови є певною мірою ідентичним, що пояснюється екзотичним характером запозиченої лексики.

Ключові слова: тюркізм, мовні контакти, екзотичний характер лексики.

Розвиток міжнародних економічних, політичних, культурних зв'язків і поширення міжнаціонального спілкування в наш час інтенсифікують взаємний вплив мов¹. На думку Ю. О. Жлуктенка, для того щоб дві або більше мов почали взаємодіяти, вони повинні настільки локально наблизитися одна до одної, щоб між ними встановилися певні міжмовні зв'язки, які прийнято називати мовними контактами².

Проблема мовних контактів і запозичень розглядалася в працях багатьох зарубіжних і вітчизняних лінгвістів³. Зокрема, питанням взаємодії тюркських та індоєвропейських мов присвятили свою увагу Ф. Міклошич, К. Локоч, А. Ю. Кримський, О. М. Гаркавець, С. Стаховський та ін.⁴ Так, наприклад, А. Кримський стверджував, що «в західноєвропейських мовах відсоток східних слів, що перейшли в Європу з османської Туреччини, не є великий (європейці більше встигли лексично напозичитися із Сходу ще перед політичним закріпленням турків, ще од арабів). Але й в європейських мовах, коли зробимо аналіз, то побачимо, що дещо засвоєно, живовидячки, не звідкіля як з османської Туреччини»⁵.

---

¹ Див.: Жлуктенко Ю. О. Мовні контакти.— К., 1966.— С. 3.

² Там же.— С. 6.

³ Див., наприклад: *Haugen E. The Analysis of Linguistic Borrowing // Language.*— 1950.— N 2. Vol. 26. — P. 21–231; *Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования.*— К., 1979.— 263 с.; *Линник Т. Г. Проблемы языкового заимствования // Языковые ситуации и взаимодействие языков.*— К., 1989.— С. 76–133; *Семчинський С. В. Семантична інтерференція мов (на матеріалі слов'яно-східнороманських мовних контактів).*— К., 1974.— 256 с.; *Тищенко К. Мовні контакти: свідки формування українців.*— К., 2006.— 416 с.

⁴ Див.: *Miklosich K. Die Türkischen Elemente in den Südost- und Osteuropäischen Sprachen.*— Wien, 1884.—90 s.; *Lokotsch K. Etymologisches Wörterbuch der Europäischen Wörter Orientalischen Ursprungs.*— Heidelberg, 1927.—243 s.; *Кримський А. Тюрки, їх мови та літератури // Кримський А. Твори : В 5 т.*— К., 1974.— Т. 4.— 639 с.; *Гаркавець А. Н. Тюркские языки на Украине.*— К., 1988.— 176 с.; *Stachowski S. Słownik historyczno-etymologiczny turecznizmów w języku polskim.*— Kraków, 2014.— 640 s.

⁵ *Кримський А. Зазнач. праця.*— С. 577.

За нашими даними, тюркські впливи в англійській та інших індоєвропейських мовах, зокрема в литовській і німецькій, в історичному плані й у порівняльному аспекті вичерпно не досліджувалися.

В англійській мові тюркізми були предметом вивчення М. Сержантсон (нею виокремлено 45 тюркізмів), Е. Гетенбі (вилучено 183 лексеми з Оксфордського тлумачного словника), Г. Кеннона (виділено 325 тюркізмів), М. Урбана ⁶, у німецькій — К. Беста ⁷. У литовській мові тюркська лексика досліджувалася переважно в рукописах так званих литовських або білоруських татар ⁸.

Лексикографічними джерелами нашого дослідження послужили тлумачні й етимологічні словники англійської, німецької та литовської мов.

Найдавніші контакти германців з тюрками розпочалися ще в епоху Великого переселення народів, коли племена гунів з Азії рушили на захід. Захопивши територію готів у Північному Причорномор'ї, гуні утворили військово-політичне об'єднання під керівництвом Аттіли. Зрозуміло, що тривала залежність готів від гунів не могла не позначитися на лексиці германців. Можна припустити, що тюркізми могли проникнути в англійську та німецьку мови за посередництва готської і були згодом витіснені. На думку К. Тищенка, «очевидні відлуння тих подій збереглися в німецькій мові, де *Hüne* досі означає «велетень, страховидло» (нн. *heune*, свн. *hiune*, дсакс. *hūn(i)* «гун»)... Є в Німеччині й низка топонімів з основою *Hün-*: *Hünfeld*, *Hünfelden*» ⁹.

Під час нашого дослідження постала потреба у виокремленні чистих тюркізмів у зв'язку з тим, що арабська та перська мови були не тільки мовами-донорами східних елементів для індоєвропейських мов, а й мовами-реципієнтами тюркських слів. Так, наприклад, у словнику Е. Кляйна зафіксовано тюркізм *yashmak* «чадра», який помилково зараховують до арабізмів (Klein, 1769), хоч це лексема тюркського походження й означає «тонка тканина, якою жінка приховує обличчя» (ЭСТЯ, 160). Отже, до так званих чистих тюркізмів відносимо ті лексеми, які зустрічаються майже в усіх тюркських мовах.

У результаті дослідження нами було виявлено 279 лексем в англійській мові, 92 — в німецькій, 57 — у литовській.

До найдавніших витіснених тюркізмів в англійській мові зараховуємо такі лексеми, як д.-англ. *dolmanus*, або *dulmunus* «військовий корабель» (Hall, 90), с.-англ. *laton* «латунь, мідь» < д.-фр. *laton* (Mayhew, 266), *ganch* «кіл, кілок»; «саджати на кіл, кілок» < фр. *gancher* «саджати на кіл» (OED, 4, 42). Лексема *dolmanus*, гадаємо, запозичена з латинської або грецької мови і, за даними словника Босфорта-Толлера ¹⁰, позначала найдовші військові кораблі римлян, які вмщували понад сорок веслярів. Можливо, лексема походить від тюркського дієслова *dola* «ходити туди й сюди; повертати на правильний шлях» (ЭСТЯ,

⁶ Див.: *Serjeantson M. A History of Foreign Words in English.*— London, 1935.— 354 p.; *Gatenby E. Material for a Study of Turkish Words in English // Eylül-Aralık.*— Ankara, 1954.— Vol. 12.— P. 85–144; *Cannon G. Turkish Loans in the English Language // Orbis.*— 2008–2009.— Vol. 41.— P. 163–188; *Urban M. The Treatment of Turkic Etymologies in English Lexicography. Lexemes Pertaining to Material Culture // Studia Turcologica Cracoviensia.*— 2015.— Vol. 15.— 450 p.

⁷ *Best K.-H. Turzismen im Deutschen // Glottometrics.*— 2005.— Vol. 11.— P. 56–63.

⁸ *Akiner Sh. Religious Language of a Belarussian Tatar Kitab. A Cultural Monument of Islam in Europe.*— Wiesbaden, 2009.— 458 p.; *Мишкинєне Г. Сводный каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар: коллекция Гродненского государственного музея истории религии // Slavistica Vilnensis.*— 2011.— N 56 (2).— P. 93–120.

⁹ *Тищенко К. Зазнач. праця.*— С. 317.

¹⁰ Див.: http://www.ling.upenn.edu/~kurisuto/germanic/oe_bosworthtoller_about.html.

260). Щодо лексеми *laton* (від д.-фр. *laton*) то, на нашу думку, її походження можна пов'язати з тюрк. *altyn* «золото» (Miklosich, 9). Третя лексема *ganch*, як нам видається, походить від тюрк. *qamçı* «батіг, нагайка; прут» (ЭСТЯ, 247). Відповідний витіснений тюркізм у цьому ж значенні засвідчено в німецькій — *Kantschuk* (Lokotsch, 84) і литовській — *kančiukas* (Fraenkel, 215) мовах. Також виділено в німецькій давнє запозичення з тюркських мов, яке вийшло з ужитку, — *Pallasch* «палаш» (холодна зброя, яка нагадує шаблю). Відомо, що воно прийшло з угорської і походить від тюрк. *pala* «шабля з коротким широким клинком» (ЕСУМ, 4, 262).

У проаналізованих нами мовах найбільше запозичувалися тюркізми, які належать до матеріальної культури, суспільно-політичної та адміністративної лексики, лексики на позначення природи (відповідно в англійській — 40,60 %, 19,55 %, 16,54 %, у німецькій — 43,02 %, 19,77 %, 17,44 %, у литовській — 50,88 %, 19,3 %, 8,77 %). Найбільший потік саме цих запозичених слів пояснюємо відсутністю подібних понять в аналізованих мовах у зв'язку з належністю їх до східної матеріальної культури, суспільного устрою та східної флори і фауни. Найменше тюркізмів виокремлено в таких групах лексики, як абстрактна (в англійській — 2,26 %, у литовській — 1,75 %), етнонімна (в англійській — 7,14 %, у німецькій — 2,33 %, у литовській — 3,51 %), гідронімна (в англійській — 0,75 %) й топонімна (в англійській — 2,63 %, у німецькій — 1,16 %).

До сфери матеріальної культури зараховуємо:

- 1) назви споруд (англ. *kibitka* «кібітка», *yurt* «юрта»);
- 2) назви їжі та напоїв (англ. *baklava* «пахлава», *bosa*, лит. *buižà* «буза», англ. *kumiss* «кумис», *dolma* «долма», н. *Ayran* «айран», *Joghurt* «йогурт»);
- 3) назви одягу, взуття, головних уборів і тканин (англ. *calpac*, лит. *kalpōkas* «шапка», англ. *yarmulke*, лит. *armūlka* «ярмулка», англ. *yashmak* «яшмак», н. *Karakul* «каракуль»), господарські речі (англ. *araba* «арба», лит. *tarbà* «торба», *cibūkas* «чубук, стрижень люльки»);

- 4) грошові одиниці (англ. *akche* «акче», *kurus* «куруш»).

Суспільно-політична та адміністративна лексика охоплює:

- 1) назви правителів та урядовців (англ. *khan* «хан», *chiaus* «чауш», *pasha* «паша», *sanjakbeg* «санджакбек», н. *Beglerbeg* «беклербек»);
- 2) назви, що вказують на соціальну диференціацію громади, та назви професій (англ. *aga* «ага», *kulak* «кулак», *odalisque* «одаліска», лит. *bajōras* «боярин», *lekājus* «лакей», *kūčierius* «кучер»);
- 3) назви грамот, документів (англ. *jarlig* «ярлик»);
- 4) адміністративні одиниці (англ. *agaluk* «агалик», лит. *aūlas* «аул», англ. *sanjak* «санджак», н. *Khanat* «ханство», лит. *kišlākas* «кишлак, зимове пасовище»).

До лексики на позначення природи відносимо:

- 1) назви тварин (лит. *barsiukas* «борсук», н. *Kulan* «кулан», *Korsak* «корсак», *Boback* «байбак, бабак», *Tarpan* «тарпан», *Dschiggetai* «кулан», англ. *argamak* «аргамак», *borunduk* «бурундук», *caracal* «каракал», *saigak* «сайгак», *sevruga* «севрюга»);
- 2) назви рослин (лит. *bergammte*, н. *Bergamotte* «бергамот», англ. *bamia* «бамія», *saxaul* «саксаул»);
- 3) назви на позначення явищ природи (англ. *barchan* «бархан», *buran* «буран»).

За сферою вживання виокремлено загальноновживану лексику, історизми та екзотизми. Аналіз показав, що в усіх трьох мовах тюркська лексика належить до екзотизмів (38,59 % у литовській, 56,98 % у німецькій, 62,03 % в англійській) та

історизмів (31,58 % в литовській, 30,23 % у німецькій, 28,57 % в англійській). Це пояснюється тим, що тюркські та аналізовані індоєвропейські мови належать до різних мовно-культурних ареалів і мають різний склад лексики. Група екзотизмів є відкритою і постійно поповнюється словами на позначення тюркського побуту та звичаїв.

Кількість загальновживаної лексики є незначною і становить 9,4 % в англійській, 29,83 % в литовській, 12,79 % в німецькій мовах. Так, наприклад, в англійській мові загальновживаними є тюркізми: 1) *coach* < угор. *kocsi* «екіпаж або карета, зроблені в угорському селі *Kocs*», через посередництво н. *Kutschi*, фр. *coche* (Klein, 304), яке, мабуть, походить від тюрк. *kочер* «віз» і утворене від дієслова *коч* «кочувати» (ЕСТЯ, 125) з розвиненими у нього значеннями «репетитор, інструктор» та «тренувати»; 2) *bosh* < тюрк. *boş* «порожній, марний» (розвиває іменникове значення «нісенітниця», яке відсутнє в мові-джерелі).

Досліджувана тюркська лексика в усіх мовах представлена в основному іменниками. Дієслова та прикметники становлять незначну кількість, напр.: н. *chagriniere* «вчинювати під шагрень» < тюрк. *sağrı* «шкіра зі спини коня» (Lokotsch, 140), *juchten* «зроблений з юфті (сорту шкіри)» < тюрк. *üfti* «юфть» (там же, 166), англ. *donum* < тюрк. *dönüm* від *dönmek* «обертатися, крутитися» (ЕСТЯ, 276), *astrakhan* «каракулевий», *shagreen* «шагреневиї», *Turkish* «турецький», *Hunnish* «гунський».

За типом запозичення виділяються гібридні та власне тюркізми. В англійській мові власне тюркізми становлять 97,13 %, гібридні — 2,87 %. Серед гібридних варто назвати слова, що утворилися шляхом приєднання до тюркських основ суфіксів -ship, -dom та -ette, -ic, напр.: *beyship* «влада бея, його володіння» < тюрк. *bey*, *beglerbegship* «влада бейлербея, його володіння» < тюрк. *beglerbeg*, *beydom* «влада бея, територія бея» < тюрк. *bey*, *dolmanette* «маленький долман» < тюрк. *dolman* «долман» < тюрк. *dola* «обгортати», *Altaic* «алтайський» < тюрк. *Altai*.

У литовській мові гібридні лексеми характеризуються приєднанням до основ закінчень жіночого роду -a, -e та чоловічого -as, -is, напр.: *armūlka* «ярмулка», *bajōras* «боярин», *kalpōkas* «ковпак», *buižà* «буза».

У німецькій власне тюркізми становлять 89,13 %, гібридні — 10,87 %, напр.: *tatarisch* «татарський» < тюрк. *Tatar* «татарин» + суф. -isch.

Низький ступінь адаптації тюркізмів у всіх трьох мовах пояснюється екзотичністю аналізованої лексики, що підтверджується відсутністю синонімів та похідних назв, нових значень, неусталеністю фонетичних і графічних норм, різним наголошенням.

За морфологічними ознаками найбільше адаптувалися тюркські запозичення в литовській мові. Тут виокремлено слова, які втратили свою екзотичність і перейшли в розряд загальновживаних, напр.: *armýderis* «гармидер», *pājus* «пай», *tarbà* «торба», *tavōras* «товар», *tavoriščius* «товариш», *tamožna* «митниця», *tara-kōnas* «таракан», *jogūrtas* «йогурт».

В англійській мові спостерігаються графічні варіанти слів, які свідчать про фонетичну неадаптованість лексики: *aga* і *agha* «ага», *ataghan* та *yataghan* «ятаган», *calpac* і *kalpack* «ковпак», *khagan* і *khakan* «хан», *chagrin* і *shagreen* «шагрень», *kaftan* і *caftan* «кафтан». Повністю адаптованими є лексеми *coach* «екіпаж, карета», «тренер, тренувати», *bosh* «нісенітниця», *Tatar* «татарин», *balyk* «балик», *shagreen* «шагрень». Лексема *Tatar* входить до складу фразеологічних одиниць, напр.: *to catch a Tatar* «зустрітися з грізним суперником».

Повністю засвоєним у німецькій мові словом, що втратило свою екзотичність і перейшло в розряд загальнозживаної лексики, є, наприклад, тюркізм *Dolmetscher* «перекладач» (< тюрк. *tilmaç* «перекладач»), від якого утворені похідні *Dolmetschung* «переклад», *Dolmetscherei* «невдалий переклад».

Аналіз шару тюркізмів трьох індоєвропейських мов засвідчив, що вплив тюркської лексики є певною мірою ідентичним. Це стосується сфери вживання лексем, однакового розташування всередині тематичних груп, розподілу тюркізмів за аналогічними типами запозичень, а також подібності адаптаційних процесів.

Однорідність запозичень і паралельні процеси в досліджених мовах можна пояснити екзотичністю лексики, яка характеризується відсутністю синонімів і яскравим національним колоритом.

Аналіз лексичного матеріалу за тематичними групами показав, у якій сфері найбільше збагатилися мови і які поняття не притаманні власній культурі. Так, найбільше слів належать до тематичної групи на позначення матеріальної культури, тваринного та рослинного світу, суспільно-політичної лексики.

Неоднаковий кількісний склад лексики пояснюється різними контактами та шляхами запозичень. В англійській мові спостерігається найбільше тюркізмів, що потрапляли в неї від найдавніших часів (за посередництва норманів) і пізніших прямих контактів з Османською імперією та завдяки сучасним глобалізаційним процесам, політичним, економічним і культурним зв'язкам. Поповнення лексики відбувалося і через арабську мову. У німецьку тюркізми потрапляли через польську та англійську мови, у литовській вони з'явилися завдяки безпосереднім контактам з Кримським ханством, у результаті яких у лексику потрапили слова зі сфери найдавнішої матеріальної культури тюрків, через що вони більше адаптовані. Ще одним шляхом надходження тюркської лексики в литовську було посередництво слов'янських мов (польської, української або російської).

Отже, головними способами дослідження запозиченої тюркської лексики в розглянутих мовах є насамперед порівняльний аналіз найдавніших форм або запозичень, паралельних чи відмінних явищ як усередині аналізованих англійської, литовської та німецької мов, так і в усіх тюркських й інших індоєвропейських мовах; виділення і встановлення джерела запозичення (тюркізм, арабізм або іранізм); лексико-семантичний аналіз або розподіл за тематичними групами і виявлення відсутніх груп; аналіз тюркізмів за типом запозичення, ступенем адаптації, сферою вживання.

Проаналізований матеріал дозволяє стверджувати, що індоєвропейські та неіндоєвропейські мови мають менше точок дотику. Це впливає на пристосування та вживання запозиченої лексики, оскільки найчастіше запозичуються слова, які позначають реалії зовсім іншої культури.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ЕСУМ	— Етимологічний словник української мови : В 7 т. / О. С. Мельничук та ін.— К., 1982–2012.— Т. 1–6.
ЭСТЯ	— Этимологический словарь тюркских языков.— М., 1974–2003.— Т. 1–7.
Fraenkel	— <i>Fraenkel E.</i> Litauisches Etymologisches Wörterbuch.— Heidelberg, 1962.— 1560 s.
Hall	— <i>Hall J. R. C.</i> A Concise Anglo-Saxon Dictionary.— 4th ed.— Cambridge, 1975.— 452 p.
Klein	— <i>Klein E. A.</i> A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language: In 2 vol.— Amsterdam ; London ; New York, 1967.— 1776 p.

- Lokotsch — *Lokotsch K.* Etymologisches Wörterbuch der Europäischen Wörter Orientalischen Ursprungs.— Heidelberg, 1927.—243 s.
- Mayhew — *Mayhew A. L., Skeat W. W.* A Concise Dictionary of Middle English.— Oxford, 2004.— 539 p.
- Miklosich — *Miklosich K.* Die Türkischen Elemente in den Südost- und Osteuropäischen Sprachen.— Wien, 1884.—90 s.
- OED — *Murray J. A. H, et al.* The Oxford English Dictionary: being a corrected re-issue with an introduction, supplement, and bibliography of A New English Dictionary on historical principles, founded mainly on the materials collected by the Philological Society : In 12 vol.— Oxford, 1970.

A. R. DOCHU

TURKISMS IN ENGLISH AND OTHER INDO-EUROPEAN LANGUAGES

An attempt to investigate Turkisms in Germanic and Baltic languages is made, namely with the reference to the English, German and Lithuanian. It is found out that the influence of Turkisms on the analyzed languages is identical in a certain sense and this is explained with the exotic character of the borrowed lexis.

Key words : turkism, language contacts, the exotic character of the lexis.

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ ЯК ЗАСОБИ МОВНОЇ ЕКСПРЕСИВІЗАЦІЇ В ТЕКСТАХ СУЧАСНИХ ПОЛЬСЬКИХ ЗМІ

У статті аналізується експресивне функціонування фразеологізмів у текстах сучасних польських ЗМІ, пояснюються на основі наукової літератури терміни, пов'язані з мовною експресивізацією загалом та експресивними можливостями фразеологізмів зокрема. Здійснено спробу опису різних способів експресивного вживання фразеологізмів на основі прикладів, зафіксованих у текстах ЗМІ 2001–2015 років.

Ключові слова: експресивність, мовна експресивізація, інтенсифікація, фразеологічна одиниця, модифікація, фразеологічний okazjonalizm.

Фразеологізми як «готові формули» в словниковому запасі носія мови перебувають у резерві автора публіцистичного тексту для швидкого реагування на ту чи іншу ситуацію та події суспільного життя¹.

Кінець ХХ ст. — початок ХХІ ст. характеризується динамічними процесами в польській мові, зумовленими екстралінгвістичними факторами, а саме: революційними подіями 80-х рр. ХХ ст., курсом на демократичний розвиток суспільства з незалежним медійним ринком, виходом мови преси з-під пильного ока цензури й новомови², поширенням інтернету як джерела інформації. Усі ці фактори зумовили «демократичне» використання мови, відхід від мовної норми з метою досягнення новизни, експресивності. Власне фразеологічні одиниці (ФО) є тими мовними засобами, що забезпечують досягнення цілей тексту ЗМІ — зацікавлення читача, привертання його уваги до конкретної інформації, вплив на його думку. Таким чином, аналіз функціонування ФО в польській періодиці початку ХХІ ст. входить до низки наукових спостережень над змінами та розвитком фразеологічної системи польської мови останніх років³.

Звернемося до визначення поняття експресивності в літературі предмета загалом та експресивності ФО зокрема. Дослідження експресивності представле-

¹ Шевченко Л. Ю. Трансформація фразеологічних одиниць у газетному тексті // Особливості мови і стилю засобів масової інформації. — К., 1983. — С. 73.

² Мову офіційної сфери функціонування в Польщі (1952–1989 рр.) М. Гловінський назвав новомовою, використавши термін Дж. Орвелла. Новомовою в Польщі окреслюється мова офіційних виступів, публічних промов, преси, яка була підпорядкована певним правилам поширення інформації, добору визначених слів для висвітлення суспільно-політичних подій, формуванню одновимірної громадської думки (див.: Kamińska-Szmaj I. Słowa na wolności. — Wrocław, 2001. — S. 13).

³ Див., наприклад: Fliciński P. Sposoby pomnażania współczesnego zasobu frazeologicznego polszczyzny // Perspektywy współczesnej frazeologii polskiej. Teoria. Zagadnienia ogólne / S. Bąba, K. Skibski, M. Szymczak (red.). — Poznań, 2010. — S. 21–32.

но багатою традицією напрацювань вітчизняних учених та вчених-славістів⁴. Дослідники проблематики експресивності мови та мовлення розрізняють терміни «експресивність» / «експресія» як «властивість» / «процес». При цьому експресія — це процес підсилення (інтенсифікації) виразності висловлення, а експресивність — результат дії цього процесу, підсилена (інтенсифікована) виразність. Експресивність є тією властивістю мовлення, яка виражає емоційно-оцінне ставлення мовця до інформації, про яку він говорить, та виділяє (увиразнює) цю інформацію на загальному тлі нейтрального висловлення⁵. Експресивність також вивчається як складна семантична категорія, що охоплює субкатегорії інтенсивності, емотивності, оцінності, образності та параметричності. Експресивність висловлення в кожному конкретному випадку досягається відповідними мовними засобами, унаслідок цього кожна мовна одиниця в певному контексті може експресивізуватися — стати експресивною, реалізувати функцію впливу⁶. Мовна експресивізація певного тексту, на нашу думку, відбувається як умотивований, прагматично спрямований мисленнєво-творчий процес добору або створення нових мовних засобів, які своїми структурно-значеннєвими характеристиками забезпечують передачу авторських інтенцій (емоційної оцінки, комізму, іронії, засудження чи схвалення чогось / когось).

Експресивність ФО найчастіше визначається інтенсифікованим напруженням його семантики, яке реалізується семами «дуже», «надзвичайно», «зовсім», «повністю», зумовлюється незрозумілістю окремих компонентів, каламбурами тощо і пов'язана з можливостями передавати індивідуальне ставлення автора до висловлюваного⁷. Використовуючи в тексті ту чи іншу ФО, автор «свідомо або підсвідомо співвідносить власне емоційно-оцінне ставлення й ціннісну орієнтацію зі змістом фразеологічного знака»⁸. ФО в текстах ЗМІ відіграють роль мовних засобів експресивізації завдяки специфіці фразеологічної номінації суб'єктивно-оцінного характеру, адже фразеологізм не називає предмет, а дає йому оцінку з певним ступенем інтенсивності⁹.

Аналіз зібраного ілюстративного матеріалу засвідчує, що мовна експресивізація текстів ЗМІ відбувається за допомогою структурно-семантичних модифікацій ФО, «нанизування» ФО у фрагментах тексту, введення поширювачів-інтенсифікаторів до складу ФО, створення фразеологічних okazionalizmів унаслідок асоціативно-образного моделювання дійсності тощо.

Процес модифікації ФО в текстах ЗМІ прагматично зумовлений, продиктований інтенціями автора тексту та відбувається, на нашу думку, тоді, коли інге-

⁴ Див., зокрема: *Wierzbicka A. Problemy ekspresji. Ich miejsce w teorii semantycznej* // *Dociekania semantyczne*. — Wrocław, 1969. — S. 33–49; *Skubalanka T. Ekspresywność języka a mowa potoczna* // *Poetyka i stylistyka słowiańska* / Pod red. S. Skwarczyńskiej. — Wrocław, 1973. — S. 177–183; *Grabias S. O ekspresywności języka. Ekspresja a słowotwórstwo*. — Lublin, 1981. — 214 s.; *Чабаненко В. А. Основи мовної експресії*. — К., 1984. — 176 с.; *Бойко Н. І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти*. — Ніжин, 2005. — 551 с.; *Телия В. Н., Графова Т. А. та ін. Человеческий фактор в языке. Языковые механизмы экспрессивности*. — М., 1991. — 214 с.

⁵ *Телия В. Н. Механизмы экспрессивной окраски языковых единиц* // *Человеческий фактор в языке. Языковые механизмы экспрессивности*. — М., 1991. — С. 53.

⁶ *Бойко Н. І. Знач. праця*. — С. 49.

⁷ *Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови* : Навч. посібник. — К., 2007. — С. 244.

⁸ *Селіванова О. О. Фразеологізм* // *Сучасна лінгвістика* : Термінолог. енциклопедія. — Полтава ; К., 2006. — С. 642.

⁹ *Пономаренко А. Ю. Експресивний компонент у безеквівалентних фразеологічних одиницях* // *Гуманітарний вісн.* : Зб. наук. праць. — Черкаси, 2000. — № 4. — С. 254.

рентна (первинно притаманна) експресивність узуальних ФО з частим уживанням втрачає свою виразність і сприймається носіями мови як традиційне слововживання. Польський дослідник С. Бомба цілком слушно зазначив, що вживання ФО в «автоматизованому вигляді» (*zautomatyzowana postać*) і в «автоматизованому контексті» (*zautomatyzowany kontekst*), конкретизує багатозначність фразеологізму, але не порушує ні фразеологічної норми, ні його структури, що могло б привертати увагу читача¹⁰. Модифіковані ФО створюються у випадку браку структур у мові для передавання певного стану (думок) автора тексту. Це зумовлює зміни традиційної ФО на користь прив'язування до реальності, пристосування до інформації в тексті. Модифікація, що приводить до експресивного ефекту, є виявом авторської творчості, зумовлює зміну ФО на структурно-синтаксичному рівні та утворення нової сталої словосполучки, якісно відмінної від свого «первинного стану»¹¹.

А. І. Мамалига зазначає, що основні прийоми модифікацій сталих сполук сформувалися в художніх текстах, у яких автори для забезпечення поетичної та стилістичної функції вдавалися до різних творчих перефразувань сталих сполук, і наводить ряд прикладів модифікацій у творах Т. Г. Шевченка. Так, сталі словосполучки *постригтися у ченці, підбитий вітром* змінюються відповідно на *постригтися у лакеї, волею підбитий, брехнею підбитий*¹². С. Бомба в поезії Ю. Барана фіксує такі модифікації фразеологізмів: зміна традиційних фразеологізмів *machnąć na co (na kogo) ręką, przeciąć węzeł gordyjski* на авторську інтерпретацію відповідно *machnąć na kogo kosą, rozsypywać węzły gordyjskie*¹³. Як бачимо, заміна компонента сталої словосполучки в наведених прикладах відбувається не на основі синонімічних зв'язків (тобто це не фразеологічні варіанти), а шляхом упровадження лексем з різних семантичних полів, тематично важливих для автора, або ж з різних функціональних стилів (наприклад, експресивно нейтральне слово може змінюватися на розмовне, сленгове тощо). Отже, спостерігається явище цілеспрямованої модифікації ФО, відмінне від явища варіантності ФО.

Фразеологічні модифікації в текстах сучасних польських ЗМІ входять у нову парадигму лінгвістичних досліджень, що ґрунтується на висвітленні прагматичних чинників комунікативного акту¹⁴. Фразеологічні модифікації окреслюються як мовна гра, до якої закликає автор читача, як порушення фразеологічних норм на формальному рівні, що спричиняє гармонію на комунікативному рівні та забезпечує інтерактивний діалог між автором та читачем¹⁵, як явища «змінні в сталому», унаслідок чого традиційна стабільність ФО в конкретному випадку їхнього вживання може бути піддана сумніву¹⁶. Медійна комунікація виходить за рамки мовних стереотипів, усталених правил, нав'язуючи читачеві правила

¹⁰ Bąba S. Zagadnienia aktualizacji frazeologizmów w języku poetyckim Józefa Barana // Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej / M. Basaj, D. Rytel (red.).— Wrocław, 1988.— Т. 5.— С. 125.

¹¹ Turula A. Modyfikujące innowacje frazeologiczne jako amalgamaty znaczeń w świetle modelu dynamicznego opartego na uzusie językowym // Frazeologia a językowe obrazy świata przełomu wieków / Pod red. nauk. W. Chlebdy.— Opole, 2007.— С. 504.

¹² Мамалига А. І. До питань про структурно-семантичні зміни фразеологізмів у мові газет // Укр. мовознавство.— К., 1973.— Вип. 1.— С. 72.

¹³ Bąba S. Op. cit.— С. 132.

¹⁴ Кравчук А. М. «Гра у фразеологію»: фразеологічні інновації в сучасній польській пресі // Пробл. слов'язознавства : Зб. наук. праць / Під ред. В. Чорнія.— Л., 2007.— Вип. 56.— С. 318.

¹⁵ Там же.— С. 317.

¹⁶ Turula A. Op. cit.— С. 503.

мовної гри. «Фразеологічна гра», як і гра з будь-якими іншими мовними одиницями, є ефективною за умови вдало підібраної для модифікації ФО та обізнаності читача в галузі польської фразеології¹⁷. Саме в таких випадках «ілюкутивна сила неофразеологічного повідомлення перетворюється в очікуваний адресантом перлюкутивний ефект, викликаний у адресата»¹⁸. Ілюкутивно-перлюкутивна взаємодія реалізується на підставі експресивно-імпресивної функціональності мовних одиниць на рівні «автор — мовний знак — читач».

Як свідчить аналіз, автори текстів польських ЗМІ вдаються до натяку на буквально значення одного з компонентів ФО: «Tylko dzięki łapówce można wiele załatwić od ręki albo od nogi, nie mówiąc o płucach, wątrobie czy nerkach» (W¹⁹, 2002, N 12, 108) — *od ręki* «негайно, без необхідності очікування» (WSJP), «Podczas jednego wspólnego wyjazdu Donalda Tuska i Bronisława Komorowskiego na tereny dotknięte powodzią pierwsze skrzypce grał premier, a marszałek mu tylko akomponował» (W, 2010, N 23, 12) — *grać pierwsze skrzypce* «мати вирішальний голос» (WSFP, 484), «Dość powiedzieć, że na nieformalnym spotkaniu liderów SLD nawet wyluzowany i sarkastyczny Włodek Czarasty podsumował tę kampanię, rzucając mięsem. Mięsem? Raczej rzucił kilotoną flaków» (wS, 2015, N 16, 6) — *rzucić mięsem* «уживати вульгарні, образливі слова» (WSFP, 461). Як бачимо, досягається такого роду увиразнення за допомогою впровадження в текст лексем зі спільної лексико-тематичної групи конкретного компонента ФО. Так, у першому прикладі до компонента *ręka* дібрано лексеми на позначення інших частин тіла — *noga*, *płuca* та внутрішніх органів *wątroba*, *nerka*, що викликає комічний ефект; у другому — дієслова на позначення музичної діяльності людини — *grać* і *akomponować*; у третьому — *mięso* і *flaki* — з тематичної групи «будова і функціонування організму звірів». Інтерпретація такої ФО через звернення до дослівного значення, на думку польської дослідниці Г. Майковської, є помилковою, тому що такого типу вживання ФО повинно забезпечити тільки натяк на буквально значення, його актуалізацію з метою заохотити читача до мовної гри²⁰ та створити складнішу сітку метафоричних напашарувань. Дієслово *akomponować* щодо ФО *grać pierwsze skrzypce* набуває контекстуального метафоричного значення «бути другорядним, виконувати другорядну роль». В останньому наведеному прикладі вживання лексеми *flaki* зі стилістичною маркованістю «розмовне» підсилює значення ФО *rzucić mięsem* і в конкретному випадку означає «активно вжити вульгаризми під час розмови».

Розглянемо наступний приклад модифікації ФО, що полягає в заміні одного з компонентів (процес субституції). Словосполука *łowienie sędziów w mętnej wodzie*, виконуючи роль заголовка тексту, характеризує неправові засади вибору суддів Конституційного Суду в Польщі, про що йде мова в статті: «Kandydaci na sędziów Trybunału Konstytucyjnego wiedzą, że mają się podobać nie publiczności, ale politykom, którzy ich wybierają. A im bardziej nieprzejrzyste są zasady wyłaniania kandydatów, tym politykom wygodniej» (GW, <http://wyborcza.pl> 10.10.2015). Відбувається заміна компонента *rybu* на *sędziów* з метою негативної критики описуваної ситуації, пор.: *łowić / łapać rybu w mętnej wodzie* «отримувати користь нечесним способом, використовуючи неясну ситуацію» (WSFP, 238).

¹⁷ Кравчук А. М. Зазнач. праця.— С. 317.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Список скорочень див. у кінці статті.

²⁰ Majkowska G. Klasyfikacja semantyczna zamierzonych modyfikacji związków frazeologicznych // Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej / M. Basaj, D. Rytel (red.).— Wrocław, 1988.— Т. 5.— С. 156.

Зафіксований у журналі приклад *kogut ofiarny* створений на основі звернення до образу півня як символу жертвності. Символічне значення півня-жертви поєднується зі значенням відомої ФО *koziół ofiarny* «про когось, на кого незаслужено перекладають провину з метою вберегти справді винних» (там же, 185). Автор у тексті відсилає читачів до образу півня в єврейській культурі та порівнює з ним польський народ: «Dziękujemy Wam, dziękujemy, że jesteście, bo dalej nie brakuje u Was ludzi gotowych pełnić zaszczytną funkcję kozłów ofiarnych. Żydzi w święto Jom Kip-pur co roku zarzynali koguta, by mogli “długo żyć w spokoju”. Wasz poeta pisał, że jesteście pawiem i papugą narodów. Przede wszystkim jednak jesteście właśnie takim globalnym kogutem ofiarnym» (wS, 2015, N 17, 96). У наведеному фрагменті наявне звернення до вірша польського поета Ю. Словацького «Гробниця Агамемнона», у якому в рядках «Polsko! Lecz ciebie błyskotkami łudzą! / Pawiem narodów byłaś i papugą» закодований натяк на період існування могутнього Польського Королівства. Про це свідчать символи названих птахів, зокрема павич є уособленням гідності, гордості, вічної краси, влади та придворного життя (Kopaliński, 305). Однак у наступних рядках вірша засуджується польський народ: «A teraz jesteś służebnicą cudzą». Подібного ефекту досягає автор статті, протиставляючи символи *pawia* і *papugi narodów* символів *kozła ofiarnego* і врешті *koguta ofiarnego*, який повинен з більшою інтенсивністю передати критику, авторські роздуми.

Автори текстів ЗМІ завдяки субституції ФО вдаються до створення експресії сарказму: «Grupa ekspercka wspomagając się witaminami w postaci żołądkowej gorzkiej, pracuje w pocie kieliszka i widelca dzień i noc, odcięta od świata niczym uczestnicy konklawe» (W, 2013, N 13, 8), пор. *pracować w pocie czoła* «дуже тяжко працювати» (WSFP, 384). Субституція деавтоматизує сприйняття відомої ФО, відбувається оновлення мовного стереотипного вживання ФО, що привертає увагу читачів.

Експресивні можливості ФО виявляються і в їхній здатності перетворюватися в розгорнуту метафору. ФО зі значенням, яке при такому прийомі не зазнає змін, стає основою для моделювання метафоричного образу. При цьому розгорнутий образ виконує роль текстотворчого чинника: «Poprawność polityczna oznacza ślizganie się, nieraz bardzo pięknie i figurowanie po nader cienkim lodzie. Ale ten lód pęka, często w całkiem nieoczekiwanych miejscach. Pękł w gmachu Sejmu. Pękł w pogotowiu» (P. — <http://www.tygodnikprzeglad.pl> 4.02.2002), пор. *ktoś stąpa po kruchym/cienkim lodzie* «хтось здійснює якісь ризиковані дії» (WSJP). Контекстуальне моделювання фразеологічного образу забезпечує і стилістичну функцію в публіцистичному тексті. При цьому слово-образ використовується не в прямому значенні, а в значенні, мотивованому семантикою фразеологізму²¹, як-от у статті під заголовком «*Nożyce do stołu*»: «A ja, jako nożyce, które odezwały się po uderzeniu w stół przez pana Rybińskiego, jestem gotów pokazać mu negatywy zdjęć “towaru”, rachunki samolotowe, hotelowe i taksówkowe Kuby z Sulejmanii» (P, 2005, N 13, 74), пор. *uderz w stół, a nożyce się odezwą* «особа, яку мучить сумління за щось, убачає натяки на це у висловлюваннях інших людей і реагує на них, чим себе виказує» (WSFP, 582). Варто зазначити й те, що модифікація ФО з конкретною авторською інтенцією не повинна виходити за межі розуміння та розпізнавання вихідної сталої сполуки. Якщо причинно-наслідковий ланцюжок розмірковування під час прочитання (від трансформації до

²¹ Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. — К., 1989. — С. 128.

ФО, що була основою для трансформації порушень, то й трансформація втрачає свою «художньо-естетичну цінність, позбавляється будь-якого змісту»²².

У текстах польських ЗМІ ФО вживаються як інтенсифікатори змісту повідомлення. Процес інтенсифікації може здійснюватися в різний спосіб:

1) уведенням ад'єктивів зі значенням інтенсивності вияву ознаки: «Po długich latach lekceważenia opinii publicznej przybija przekonanie (Hanna Gronkiewicz-Waltz. — M. I.) warszawiaków, że jest miła, sympatyczna i dbająca o mieszkańców stolicy. A to znaczy, że śmiertelny strach zajrzał PO w oczy» (wS, 2013, N 37, 79), пор. *coś zagląda w oczy komuś* «комусь загрожує щось несприятливе» (WSJP). Ад'єктив *śmiertelny* підсилює семантику субстантива *strach*; «To gigantyczny garb na plecach młodych Polaków. Już od września minister Rostowski będzie zaciągał długi na konto przyszłego, jeszcze bardziej dziurawego budżetu widma na 2014» (wS, 2013, N 35, 99), пор. *brać sobie garb na plecy* «робити щось складне, неприємне, клопітке» (WSFP, 106). Ад'єктив *gigantyczny* маркує ФО вищою мірою інтенсивності ознаки «дуже важкий»;

2) контамінацією ФО: «Wraz z Małyszem lata cała Polska. Wiele wspólnego mają politycy. W czasie wyborów latają za elektoratem, a po wyborach lata im elektorat. Dzięki ich błędom wielu ludzi wylatuje z pracy. Bywa, że lecą politykom notowania — i to na łeb, na szyję. Posłowi Firakowi z SLD poleciało na szyję i miał takiego kaca, że nie był w stanie wyjść na mównicę» (W, 2002, N 6, 108). У наведеному фрагменті текстотворчо обігрується багатозначність дієслова *latać* (заголовка статті *Co komu lata?*), що зумовило використання ФО *lecieć na łeb, na szyję* в значенні «дуже швидко» (WSJP). У наступному реченні поєднуються дві ФО: *lecieć na łeb, na szyję* та *ktoś daje w szyję* «хтось зловживає алкоголем» (там же), унаслідок чого виникає фразеологічна контамінація *poleciało na szyję* зі значенням «дуже швидко і сильне сп'яніння»;

3) упровадженням двох або більше фразеологізмів у фрагмент тексту: «Kupienie portfela za ostatnie pieniądze to najlepsza decyzja u progu bankructwa. Takiej desperacji krok rządu Millera dowodzi, że socjalistyczna władza poszła po rozum do głowy i nie zamierza wracać z pustymi rękoma» (W, 2003, N 42, 3) — *ktoś poszedł do głowy po rozum* «хтось почав думати раціонально, знайшов спосіб розв'язання проблеми» (WSJP), *z pustymi rękami* «без чогось, на що очікувалося» (там же). «Нанизування» ФО робить текст завуальованим, непрямі натяки можуть передавати різні відтінки значення, наприклад сарказм: «Wielu politykom obywatele zawadzają i wkurzają ich, bo to przez obywateli właśnie muszą co cztery lata stroić małpie miny i obiecywać gruszki na wierzbie» (wS, 2015, N 17, 95) — *stroić miny* «капризувати, показувати незадоволення» (WSFP, 249), *gruszki na wierzbie* «про щось корисне, але недосяжне» (там же, 134); негативну оцінку: «Na wyróżnienie zasłużył nieoceniony Stefan Niesiołowski, który przez cały rok dzielnie gasił pożary wywołane przez PiS, mężnie pluł na opozycję i dziennikarzy niewspierających rządu, intensywnie toczył pianę na dźwięk nazwiska “Kaczyński”» (wS, 2015, N 53–1, 18) — *pluć na kogoś, na coś* «очорнити когось» (WSFP, 362), *toczyć pianę* «бути дуже знервованим, злим» (Müldner-Nieckowski, 522). Дві й більше ФО у фрагменті тексту створюють емотивну й оцінну канву повідомлення, образно описують ситуацію.

Значне експресивне напруження вносять у тексти ЗМІ фразеологічні оказіоналізми. Такі авторські вживання характеризуються яскраво вираженою експресивністю, що полягає в специфіці номінації реалій позамовної дійсності.

²² Там же. — С. 112.

ФО існують у мові не ізольовано, а характеризуються системною впорядкованістю завдяки закономірностям у відношеннях як їхніх компонентів, так і у взаємовідношеннях між самими ФО²³. Фразеологічні okazionalizmi створюються на основі вже існуючих у мові фразеологічних моделей, входячи з ними в синонімічні відношення, але відрізняються внутрішньою формою, що лягає в основу створеної словосполуки. У дослідженнях, присвячених фразеологічній ідеографії, розрізняються такі типи фразеологічних моделей: структурна модель — «тип синтаксичної конструкції, згідно з якою формується ряд сталих сполук»; структурно-семантична модель — «інваріант стійких сполук, що схематично відображають відносну стабільність їхньої форми та семантики»²⁴ та мотиваційні моделі як «різноструктурні ФО при подібній мотивації їхньої семантики та близькій образності»²⁵.

Аналіз фактичного матеріалу засвідчує створення фразеологічних okazionalizmів, що передають абсурдність певних ситуацій, пор. *Wylewanie wody z podziurawionego czółna*: «Bo choć jego (Józefa Oleksego. — M. I.) współtowarzysze nie nadążają z wylewaniem wody z podziurawionego czółna, to jednak dzięki aerostatycznym właściwościom jego charakteru łajda jakoś płynie» (Prz, 2004, N 18, 90). У наведеному прикладі використовується властивість води виливатися через вмістилище з отворами. Так актуалізується мотиваційна модель «окреслення абсурдної роботи завдяки зверненню до образу води у вмістителях з отворами», яка реалізується у структурно-семантичній моделі «назва діяльності + вода + вмістилище (посудина)». У польській мові така модель представлена ФО: *czepać wodę sitem* «даремно щось робити; безуспішно; робити щось, що не приносить результатів» (WSFP, 53).

Фразеологічний okazionalizm *dolewanie wody do morza* (W, 2007, N 23, 44) виконує роль заголовка статті про виділення фінансових дотацій на виробництво надлишкових продуктів харчування. Такого типу заголовок експресивно оцінює позначувану ситуацію як нелогічну й безглузду, порівнюючи процес надання фінансової підтримки з доливанням моря (як великого водного простору) додатковою водою. Реалізується структурно-семантична модель «назва діяльності (лити воду до) + місце локалізації — абсурдна непотрібна робота», пор. ФО: *nosić (wozić) wodę do Wisły* «виконувати зайву роботу» (Müldner-Nieckowski, 185), *wozić wodę do morza* «робити непотрібні речі» (Skorupka, 594).

Серед аналізованих прикладів виокремлюється група фразеологічних okazionalizmів, у яких образи речей є центрами мотиваційних моделей, пор. *Zapełnić szafę na każdą okazję*: «Co robić, dostosować się? Zapełnić szafę na każdą okazję i czekać» (Prz, 2004, N 7, 26); вираз набуває значення «приготуватися до певної ситуації». Імовірно, тут okazionalizm сформований на основі мотиваційної моделі «представлення готовності до ситуації через використання образів побутових предметів», напр.: *parasol noś i przy pogodzie* «бути завжди готовим до чогось, навіть якщо це і не потрібно» (Müldner-Nieckowski, 515).

ФО *W tylnym wagonie* (заголовок статті): «“Z unijnej lokomotywy Niemcy stały się pasażerem w jej ostatnim wagonie” — skarży się Gunter Kirchbaum z CDU, szef parlamentarnej Komisji Europejskiej» (W, 2008, N 28, 88). Фразеологічний okazio-

²³ Прайді Ю. Ф. Проблеми фразеологічної ідеографії (на матеріалі української і російської мов) : Дис. ... д-ра. філол. наук. — К., 1997. — С. 11.

²⁴ Мокиєнко В. М. Славянская фразеология : Учеб. пособие для вузов по спец. «Рус. яз. и лит.». — 2-е изд., испр. и доп. — М., 1989. — С. 51.

²⁵ Цит. за: Глуховцева І. Структурно-семантичне моделювання фразеологізмів-синонімів // Мовозн. вісн. — 2010. — Вип. 11. — С. 78.

налізм формується тут за структурно-семантичною моделлю «бути + в кінці (чогось) — відставати, поступатися в чомусь»: *być (pozostać, zostać, wleć się) w tyle* «бути гіршим від когось, чогось» (WSFP, 574), *wleć się (iść, zostać, znajdować się) w ogonie* «не встигати за розвитком ситуації» (там же, 312). В основі фразеологічного okazionalizmu — образ поїзда, у якому локомотив набуває значення першості, лідерства, натомість останній вагон та перебування в ньому означає «займати останні позиції». Фразеологічний okazionalizm реалізує субкатегорію оцінки.

Підсумовуючи наведені теоретичні міркування та розгляд фактичного матеріалу, можемо стверджувати, що фразеологічна система польської мови початку ХХІ ст. істотно розширюється завдяки авторським упровадженням фразеологізмів у тексти ЗМІ. Результатом цього, за нашими спостереженнями, є авторське втручання в усталені ФО як прагнення передати власне бачення інформації; індивідуалізація фразеологізму; увиразнення субкатегорій експресивності, насамперед емоційної оцінки (наприклад, іронії, сарказму), інтенсивності тощо; використання асоціативної сфери мислення завдяки оновленню стереотипу, що покладений в основу фразеологізму, внаслідок чого виникає когнітивний дисонанс між відомим і невідомим досвідом уживання конкретної ФО.

Проаналізовані способи функціонування фразеологізмів у текстах сучасних польських ЗМІ характеризуються динамічністю, креативністю, створенням нових ФО на мотиваційних і / або структурно-семантичних моделях усталених у польській мові фразеологізмів. Зважаючи на актуальність обраної проблематики, важливим видається їх подальше дослідження.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Kopaliński	— <i>Kopaliński W.</i> Słownik symboli.— Warszawa, 1990.— 509 s.
Skorupka	— <i>Skorupka S.</i> Słownik frazeologiczny języka polskiego.— Warszawa, 1974.— T. 2.— 906 s.
Möldner-Nieckowski	— <i>Möldner-Nieckowski P.</i> Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego.— Warszawa, 2003.— 1088 s.
WSJP	— Wielki słownik języka polskiego.— http://www.wsjp.pl/
WSFP	— Wielki słownik frazeologiczny z przysłówkami / Oprac. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz.— Warszawa, 2009.— 840 s.

Скорочення назв періодичних видань:

GW — «Gazeta Wyborcza»; P — «Przegląd»; Prz — «Przekrój»; wS — «wSieci»; W — «Wprost».

M. V. IDZO

PHRASEOLOGICAL UNITS AS A MEANS OF LANGUAGE EXPRESSION IN THE CONTEMPORARY POLISH MEDIA

The paper deals with the expressive functioning of phraseological units in current media. Based on a survey of the existing literature, it explains main terms connected to the expressivity and the process of idioms linguistic expressivization in particular. The author makes an attempt to analyze the different ways of idioms expressive using in the media, based on examples excerpted from the media between 2001 and 2015.

Keywords: expressivity, language expressivization, intensification, phraseological unit, modification, phraseological occasionalism.

Півторак Г.

**ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНА СЛАВІСТИКА : ВИБРАНІ ПРАЦІ :
До 80-річчя від дня народження та 50-річчя наукової діяльності**

К.: Наук. думка, 2015.— 512 с.

До ювілею академіка Національної академії наук України Григорія Петровича Півторака — мовознавця, широко відомого в славістичному світі дослідженнями з історії, етимології та діалектології слов'янських і насамперед східнослов'янських мов, із сучасних проблем української та білоруської мов, — академічне видавництво «Наукова думка» видало том його вибраних праць¹. Усього наукового доробку вченого цей том, звичайно, не міг умістити, але про діапазон наукових інтересів дослідника, про глибину опрацювання ним досліджуваної проблематики й, нарешті, про нього самого як неординарну творчу особистість він, безперечно, дає досить повне уявлення.

Відкривається том ґрунтовною передмовою Т. Б. Лукінової «Академік Григорій Півторак», у якій висвітлено основні життєві віхи та творчість ученого, його наполегливий шлях до великої науки та активну наукову діяльність: це аспірантура при Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР з відрадженням до Інституту мовознавства ім. Якуба Коласа АН БРСР (м. Мінськ) для здобуття спеціальності «білоруська мова», захист кандидатської дисертації «Історія інфінітива в білоруській мові» (написаної, до речі, білоруською мовою) в Мінську 1965 року, робота у відділі загального і слов'янського мовознавства Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні під керівництвом академіка О. С. Мельничука, активна й плідна наукова діяльність у стінах цього інституту, викладання у вищій школі, захист 1989 року докторської дисертації «Формування і діалектна диференціація східнослов'янського етномовного ареалу до XIII ст. (Історико-фонетичний нарис)» з трьох спеціальностей — «українська мова», «російська мова», «слов'янські мови», його діяльність уже в незалежній Україні, зокрема як завідувача відділу загальнослав'янської проблематики і

східнослов'янських мов (тепер це відділ слов'янських мов). Широкий діапазон наукових пошуків Г. П. Півторака та їх результативність не останньою мірою зумовлені й здобутою ним вищою освітою — історика й філолога. Учений вдало поєднує в своїй творчості науковість і майстерне володіння науково-популярним стилем (явище, на жаль, нечасте в нашому науковому світі)², пишучи на теми, важливі не тільки для фахівців, а й для широких кіл суспільства і вміючи донести це до них.

Композиційно том вибраних праць Г. П. Півторака складається з кількох великих розділів — це розділ «Монографічні дослідження», в якому поміщено праці «Українці й Україна в східнослов'янському контексті: походження, мова, тернисті шляхи історії» (праця створена на матеріалі попередніх монографій автора: «Українці: звідки ми і наша мова», 1993 р., «Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Мифи і правда про трьох братів зі “спільної колицьки”», 2001, 2004 рр., «Українці: звідки ми і наша мова: дослідження, факти, документи», 2014 р.), «Нариси з історії давньокіївської (давньоруської) писемності» (це вступ до курсу історії української літературної мови, що його читав Г. П. Півторак в Уманському державному педагогічному університеті протягом 1996–1998 рр.; окремі його розділи вже друкувалися), «Морфологія інфінітива в східнослов'янських мовах (Порівняльно-історичний нарис)» (уперше опубліковано 1974 р.); розділ «Наукові статті» — з кількома тематичними підрозділами: «Східнослов'янські мови», «Загальна славістика», «Діалектологія»; «Рецензії»; «Примітки», де, зокрема, зазначено час і місце першої публікації кожної з поданих праць; «Додаток» (хронологічний покажчик друкованих праць авто-

¹ Журнал «Мовознавство» також відзначив цей ювілей академіка Г. П. Півторака, організувавши випуск двох тематичних номерів, присвячених огляду його творчості, розвитку його ідей і поглядів, різним актуальним проблемам сучасного мовознавства, із залученням ряду провідних українських та зарубіжних мовознавців (див. №№ 2 і 3 за 2015 рік).

² Користуючись нагодою, хотілося б привернути увагу читачів ще до однієї праці на подібну тематику, в якій органічно поєднуються змістовність і водночас легкість та доступність для масового читача у викладі складних матеріалів, — львівського історика і філолога С. Наконечного, яка вже витримала кілька видань і на яку, до речі, автор рецензованої тут книжки неодноразово схвально покликається: *Наконечний С.* Украдене ім'я : Чому русини стали українцями. — 5-е вид. — Л., 2004. — 352 с.

ра). Праці Г. П. Півторака друкуються в рецензованому томі кількома мовами (за мовою їхньої першої публікації) — українською (більшість праць), білоруською, польською, російською.

Рецензії на праці інших дослідників, розміщені в томі, — це цілком оригінальні наукові розвідки, які не тільки подають вдумливий огляд рецензованих праць, а й містять результати власних спостережень і роздумів над відповідною проблематикою. Рецензії Г. Півторака на підручник для вищої школи В. М. Русанівського «Історія української літературної мови» та монографію Л. П. Гнатюк «Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції» взагалі можна рекомендувати як зразок для написання праць цього жанру.

При всій широті й багатоаспектності досліджуваної проблематики увага автора як мовознавця і як історика зосереджена насамперед на дослідженні таких вузлових проблем славістики й, зокрема, україністики, як прабатьківщина слов'ян і праслов'янська мова (див., зокрема, с. 54–58, 378–391, 420–424 рецензованої праці), а особливо походження й рання історія східних слов'ян та їхніх мов — з особливою увагою, природно, до українців та їхньої мови, виникнення писемності у східних слов'ян (с. 137–156), мовна ситуація в Київській Русі, державна (літературна) мова Великого князівства Литовського і взагалі проблема розмежування українських і білоруських пам'яток доби Середньовіччя, а також, відповідно, на питаннях застосування адекватної термінології для позначення різних понять досліджуваних явищ.

Застосовуючи системний, комплексний підхід до історії східного слов'янства, автор уперше з такою повнотою подає проблематику східнослов'янського етногенезу з широким залученням мовного матеріалу (даних писемних пам'яток, народних говорів, фактів інших слов'янських мов), причому майже рівномірно — українського, російського, білоруського, а проблематику східнослов'янського глотогенезу — з не менш широким залученням даних археології, історії, антропології, етнографії та фольклористики (це достатньо повно простежується, зокрема, в першій із названих монографій, а також у низці поданих далі статей, серед яких насамперед виділяється пізніше написана надзвичайно важлива для розуміння цієї проблематики як з фактографічного, так і з методологічного боку стаття «Деякі методологічні проблеми дослідження етно- і глотогенезу східних слов'ян на сучасному етапі»).

У підходах до розв'язання питання про формування східнослов'янських етносів і їхніх мов серйозний дослідник має долати, крім власне об'єктивних труднощів, пов'язаних з досліджуваним матеріалом, постійний тиск навколонаукової суспільної атмосфери, зумовлений значною заполітизованістю проблематики, причому відразу з двох цілком протилежних сторін. У власне науково-

му лінгвістичному плані це, як відомо, дискусія між прихильниками концепції єдиної спільнослов'янської, або праруської, мови (з утворенням Руської держави це вже руська, або давньоруська, мова), яка мала існувати в період між розпадом праслов'янської мови і формуванням окремих східнослов'янських мов (О. Шахматов, А. Кримський, М. Трубецькой, Т. Лер-Сплавінський та ін.), і концепції безпосереднього поступового формування в надрах праслов'янської мови насамперед протоукраїнського, а дещо пізніше внаслідок складніших історико-мовних процесів — і протобілоруського та проторосійського ідіомів (С. Смал-Стоцький, М. Грушевський, А. Мейє, Є. Тимченко, Ю. Шевельов та ін.). Проте значно гучнішого резонансу — з виходом на рівень широкого суспільного обговорення та входженням тією чи іншою мірою до відповідних державних ідеологій — набирали й продовжують набирати «сміливіші» — аж до цілковито радикальних — концепції східнослов'янського етно- і глотогенезу. З одного боку, це твердження ряду російських істориків і філологів (М. Погодін, О. Соболевський та ін.) про фактично монополне право на «першість» і «старшість», а якщо точніше — на «єдиність» у східнослов'янському світі, а отже, й на давню Київську державу великоруського етносу й, відповідно, його мови — погляди (вони спираються значною мірою — не тільки в масовій свідомості, а й у самих наукових підходах — на поширення назв «Русь», «русьські» / пізніше рос. «русский» на Росію та росіяни і на розуміння факту нібито неперервності розвитку російської державності починаючи ще від [Київської] Русі), що особливо поширювалися в другій половині XIX — на початку XX ст., а пізніше в білоемігрантських колах, «теорія», що стала також одним з постулатів російської великодержавницької ідеології (ще від Катерини II). У радянській ідеології, особливо в повоєнний період, ця концепція набула в загальному контексті утвердження дружби народів Радянського Союзу м'якшої, більш «політикоректної» форми — як концепція окремого етносу — давньоруської народності, з якої й вийшли росіяни, українці й білоруси. Однак на новому витку історії — уже в сучасній Російській Федерації — знову стала набирати силу попередня, радикальніша концепція, що виявляється тепер не тільки в творенні різного роду великодержавницьких «теорій» з боку не лише різноманітних аматорів, а навіть і солідних політологів, у передруку та поширенні відповідних праць російських білоемігрантів (у 1990-і — на початку 2000-х рр. це відбувалося навіть в українських Донбасі та Криму), але і в публічних заявах найвищого керівництва Російської Федерації, Російської православної церкви на зразок «Ми фактично єдиний народ з єдиною мовою» і у відродженні навіть в академічному середовищі таких «лінгвістичних» термінів, як «великоруська» і «малоруська» мови. З

другого ж боку, в Україні серед представників певних суспільних кіл, які щиро переймаються тим, щоб гідно показати свою країну світові (утім, не можна, звичайно, виключати й того, що дехто з них робить це з причин політичної кон'юнктури — так, як він їх розуміє), як реакція на таку активізацію російської великодержавницької ідеології і як наслідок глибокого усвідомлення різкої невідповідності між набагато славнішим, на їхнє переконання, минулим українського народу й його досить скромним сучасним відбувся спалах романтичної міфологізації, спрямованої на пошуки пракоренів українців та української мови у світовій історії далеко за межами слов'янського світу (у 90-і роки деякі з таких «знахідок» уже можна було побачити навіть у шкільних та університетських навчальних програмах: це, наприклад, так звана «Велесова книга», отождолення українців з етрусками в деяких підручниках з народознавства).

Г. П. Півторак, аргументовано відкидаючи крайнощі з обох сторін, уважає, що про початок формування східнослов'янських етносів та їхніх мов можна говорити з середини I тисячоліття н. е. Заперечувати існування в другій половині I — на початку II тисячоліття н. е. певного східнослов'янського мовного угруповання, звичайно, немає ні історичних, ні мовних підстав. Але немає також належних підстав — як у внутрішньолінгвістичному (за сукупністю спільних і відмінних ознак та тенденцій розвитку говорів східнослов'янських племен), так і в соціально-лінгвістичному плані (за ступенем мовно-комунікативної пов'язаності цих племен, їх самоусвідомлення як мовної єдності) — кваліфікувати це угруповання як мову, а не сукупність племенних діалектів (як немає підстав, наприклад, вважати, що формуванню окремих західнослов'янських мов мав передувати етап існування спільної західнослов'янської мови). Автор відкидає можливість існування в минулому — у тодішніх умовах досить слабкої політичної, економічної, культурної, комунікативної пов'язаності різних як слов'янських, так і неслов'янських племен у межах однієї держави — як так званої давньоруської народності, так і її мови як чогось окремого і вже сформованого (с. 82–89 та ін.). Він цілком обгрунтовано вважає, що [Київська] Русь, в основі якої лежали Київська, Чернігівська та Переяславська землі, «виникла як рання українська держава. Лише значно пізніше вона стала величезною й типом середньовічного імперію від Сяну до Волги, але її державотворчим і консолідаційним етносом були південні русини, тобто праукраїнці» (с. 82). Дослідник виділяє станом на кінець XIII ст. у межах розселення слов'янського населення руських земель шість основних етномовних макрозон: 1) галицько-волинську (південно-західну), яка в основному збігається з ареалом пізнішого південно-західного наріччя української мови; 2) карпатську; 3) поліську, яка пізніше

стала ареалом північного наріччя української мови і південно-західного наріччя білоруської мови; 4) полоцько-смоленську (майбутній ареал північно-східного наріччя білоруської мови і частини західноросійських говорів); 5) псковсько-новгородську (північну), співвідносно з пізнішим ареалом північного наріччя російської мови; 6) ростово-суздальську та середньоокськські говори (північно-східну групу) (с. 340), які внаслідок тривалих і складних перегруповань лягли в основу трьох східнослов'янських мов (у процесі формування білоруської та російської мов значну роль відігравали також мовні контакти слов'янських племен з племенами відповідно балтів і угро-фінів та балтів: див. с. 92–99, 320–324). Іронізуючи з відомого ідеологічного кліше сталінської доби «старший брат» (про росіян), автор відзначає: «...наявний у вчених фактичний матеріал доводить, що «російський брат» за віком зовсім не «старший», а наймолодший. Та й у «спільній колісці» він ніколи не був, бо, поки народився, «коліска» вже розвалилася. До Київської Русі росіяни мають ту дотичність, що їхні землі деякий час напівформально входили до складу цієї держави і майбутні росіяни... перейняли етнічну назву — *Русь*» (с. 99).

Автор продовжує користуватися вже усталеною назвою «давньоруська мова», але він, по-перше, розуміє під нею, як і дедалі більше сучасних українських дослідників, не живу народно-розмовну мову східнослов'янського населення Русі, а писемно-літературну мову цієї держави, що утворилася на основі поєднання східнослов'янської основи зі значними домішками привнесеної разом з християнством південнослов'янської за своїм походженням і структурою старослов'янської (церковнослов'янської) мови (див., наприклад, с. 75, 301), а по-друге, з огляду на неоднозначність теперішнього розуміння означення «русский» у різних слов'янських мовах (це вже не тільки «який стосується до Русі», а й «російський») використовує й іншу, точнішу за своєю суттю назву «давньокиївська мова» (див., наприклад, с. 116, 137, 459). Під живою розмовною мовою слов'янського населення Київської Русі, як зазначає автор, слід розуміти насамперед сукупність діалектів сільського населення, а також усно-літературні койне наддіалектного типу міського населення, урядовців, дружинників, купців та ін. (с. 118, 301 та ін.). Основу ж живого київського мовлення «від самого початку становили місцеві поліські діалектні особливості, виразне уявлення про які дають сучасні північноукраїнські говори» (стаття «Як розмовляли в стародавньому Києві?», с. 299–302).

Для позначення населення Русі автор послідовно користується самоназвою «русини» (див., наприклад, на с. 80, 100, 102 та ін.), що, звичайно, цілком природно; він проти штучної назви *русичи* (ужитої автором «Слова о полку Ігоревім», очевидно, як поетич-

ної — як «нащадки, плем'я Русі» або просто за аналогією до назв східнослов'янських племен на зразок *дреговичі*, *кривичі* і под.), але тепер уже цілком узвичаєної — як стилістично нейтральної і як піднесено-урочистої назви наших східнослов'янських предків, яка вже заяложено використовується — цілком свідомо певними політичними колами або найвно-романтично в ширшому вжитку — з метою показати, що «всі ми русичі!» (але ж не кажуть: «Усі ми русини!»). Але в одному місці й він (очевидно, цілком автоматично) піддається спокусі вжити це слово: «Русь, русичі» — це самоназва східнослов'янських племен, яку після розпаду Київської Русі успадкували й окремі східнослов'янські народності» (с. 300).

Звертаючись же до досить помітних тепер публікацій різних авторів (це в основному не мовознавці), які безпосередньо виводять українців від стародавніх трипільців, аріїв або й ототожнюють їх з ними, від міфічних уквів (українів) та ін. (див. с. 16–18, 53–54, щодо так званої «Велесової книги»: с. 111–112), Г. П. Півторак так характеризує цих аматорів та їхні твердження: «Зрозуміле їхнє шире прагнення піднести престиж української мови, показати її глибоке коріння й знайти їй гідне місце серед інших слов'янських і неслов'янських мов. Але відсутність необхідних знань зі славістики, брак дослідницького досвіду, нерозуміння потреби спиратися на науково достовірні джерела й оперувати конкретними історичними фактами, нарешті, невміння (чи небажання) зважати на загальновізантійські наукові аксіоми і здоровий глузд часто призводять до того, що добрі патріотичні наміри таких аматорів обертаються нестримними фантазіями, видаванням бажаного за дійсне» (с. 16)³.

³ Такий ажіотаж навколо пошуків коріння українського народу та його мови в глибокому доісторичному минулому з надзвичайно вільним трактуванням історичних і мовних фактів, як і недостатньо критичне ставлення до цього з боку відповідних офіційних (освітніх, культурних та ін.) органів України, уже став об'єктом висміювання в Росії, навіть з боку російської наукової інтелігенції. Але при цьому чомусь не звертають уваги на те, що подібна історико-мовна міфотворчість спалахнула останнім часом і в самій Росії (часто з оперуванням тими самими мовними фактами в дусі «народної етимології», що і в українських колег, на зразок *этруски* — *это русские*, але, природно, з інтерпретацією їх на свою користь). Якщо в Україні психологічним підґрунтям цього явища можна вважати насамперед реакцію на її «упослідженість» (словотвірне гніздо, актуалізоване тепер у дискурсі певних суспільних кіл) протягом останніх століть — на тлі її величезного державного минулого, на «історичну несправедливість» щодо неї, то в Росії це ще один крок до її імперського звеличення (пор., наприклад, поширення в загальних рамках пропагування ідей «Русского мира» версії про те, що саме територія сучасної Росії була колискою європейської цивілізації) (див. докладніше: *Тараненко О. О.* Явище історико-мовної міфотворчості в сучасному українському суспільстві // *Мовознавство*. — 2011. — № 6. — С. 19).

Переходячи до пізнішої української етномовної історії, автор відзначає, що «вже на кінець XII ст. українська народність у тому розумінні, до якого ми звикли ще зі шкільної лави, в основному сформувалася і мала дві гілки: галицько-волинську (вона зберегла за собою традиційну назву *Русь*) і наддніпрянську, для якої з кінця XII ст. з'являється назва *Україна*» (с. 92).

Розглядаючи питання про характер державної (літературної) мови Великого князівства Литовського XIV–XVII ст. (с. 329–333, 425–437), Г. П. Півторак констатує, що «серед українських і білоруських дослідників триває “перетягування ковдри” і не зменшуються прагнення оголосити якомога більше пам'яток своїми, висувуючи при цьому часто поверхові, а іноді й тенденційні аргументи» (с. 329), відкидаючи при цьому відповідні твердження як деяких українських істориків мови, а особливо філологів-аматорів, так і частини білоруських мовознавців. Він вважає, що щодо ділової писемності цієї держави слід застосовувати термін «українсько-білоруська писемно-літературна мова» (щоправда, автор паралельно використовує й назву «білорусько-українська мова», не пояснюючи відмінності у використанні цих термінів), а щодо «руської» мови в інших стилях і жанрах, то тут треба окремо говорити у відповідних випадках і про старобілоруську, і про староукраїнську мови (с. 331). Він також застерігає проти спроб з боку окремих білоруських авторів при мовній оцінці тієї чи іншої середньовічної пам'ятки трактувати як українські тільки ті мовні ознаки, якими відрізняється сучасна українська літературна мова від білоруської мови, адже низка пам'яток була створена на основі північного наріччя української мови або суміжних з ним говірок, які, як відомо, мають значно більше спільних з білоруською мовою ознак (с. 430).

Звернувшись до питання про наддніпрянський і наддністрянський різновиди вже нової української літературної мови в XIX — першій половині XX ст., дослідник цілком слушно вважає, що адекватною назвою для них має бути не «мовно-літературна практика» і под. (назва, прийнята в радянський час в умовах жорсткої централізації всіх виявів суспільного життя й різко несхвального офіційного ставлення до всіх «фракцій», «варіантів» і т. ін.), а «варіант літературної мови» (с. 465).

Хотілося б привернути увагу читача ще до одного напрямку лінгвістичної зацікавленості автора — уже не до мовної історії, а до сучасного стану української мови, власне — мовної свідомості сучасного українського суспільства (втім, це сучасність, щодо якої автор також намагається підходити з надійних історичних позицій). У рецензії на працю Л. П. Гнатюк, присвячену дослідженню мовної основи творів Григорія Сковороди, Г. П. Півторак солідаризується з її авторкою, яка, зокрема, усупереч досить поширеній, особливо серед масової аудиторії, думці про

значну зросійщеність його мови застерігає проти такого вузького погляду, оскільки, на її думку, переважна більшість ужитих ним слів, що сприймаються сучасною мовною свідомістю як російські, насправді є церковнослов'янізмами і становлять надбання староукраїнської книжної мови. Рецензент, виступаючи проти подібного надмірного, а головне безпідставного, пуризму, який (очевидно, поза бажанням самих пуристів) робить українську мову значно молодшою, ніж вона є насправді, звертається й до свого мовного досвіду — до мовлення селян з рідних йому місць на межі Полтавщини й Сумщини (недалеко від Сквородиних Чорнух), де звичайними є слова на зразок *всігда, воздух, врем'я, кожа, краска, обіжзять, первий, пожар, совітувать, тишина* та багато інших: «Що це? Суржик? Вплив російської мови? Та ні ж, бо так говорили місцеві селяни ще в першій половині XX ст., і в XIX ст., і раніше, причому селяни переважно неписьменні, які не читали ні російських газет, ні часописів і навіть зроду-віку не чули живої російської мови» (с. 475).

Дослідник відзначає наявність останнім часом уживання різними авторами різних

термінів на позначення запозичень з російської мови: це не тільки поширений досі *русизм* (від цієї назви вже відмовляються з огляду на те, що вона мотивована лінгвонимом не «російський», як це мало б бути за її значенням, а «руський». — О. Т.), а й *русицизм, росіянізм* (уживають також *росіїзм*. — О. Т.), однак, на жаль, не зазначає, до якого з них він сам схиляється (с. 469).

Видання приваблює увагу також з погляду його поліграфічного оформлення — це солідний том у твердій оправі з фотопортретом автора, з оздобленням «під старовину».

Вітчизняна мовознавча славістика й насамперед україністика збагатилися ґрунтовною працею, позначеною високим професіоналізмом її автора, його новаторськими підходами до висвітлення та розв'язання багатьох наукових проблем, сумлінним ставленням до історичних і мовних фактів. Григорій Півторак продовжує активно працювати на славістичній історико-мовознавчій ниві, тож хочеться побажати йому нових наукових здобутків і звершень.

О. ТАРАНЕНКО

Іван Андрійович Стоянов

(28.12.1935–30.01.2016)

30 січня 2016 року відійшов у вічність Іван Андрійович Стоянов — відомий український славіст, учений, педагог.

І. А. Стоянов народився 28 грудня 1935 р. в селі Банівка Болградського району Одеської області у родині нащадків болгарських переселенців. Після закінчення сільської семирічки та середньої школи у районному центрі працював у місцевій газеті. Згодом був призваний на строкову службу до лав Радянської армії. 1958 р. вступив на філологічний факультет Ленінградського (тепер Санкт-Петербурзького) університету, спеціальність «болгарська мова та література, російська мова та література». Закінчивши університет, вступив до аспірантури Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН України (1963–1966). Кандидатську дисертацію «Семантична структура та етимологічний склад дієслів розумової діяльності», підготовану під керівництвом акад. О. С. Мельничука, І. А. Стоянов захистив 1970 р. Після закінчення аспірантури влився до колективу відділу загального та слов'янського мовознавства, який працював над «Етимологічним словником української мови».

Наукові інтереси Івана Андрійовича були пов'язані з етимологією, історичною лексикологією, діалектологією. Особливе місце в його наукових дослідженнях займало вивчення мови болгар України у різних аспектах. Він описував мовні явища «малої батьківщини» Бессарабії у соціолінгвістичному, історичному та порівняльному аспектах. Серед понад 140 наукових праць І. А. Стоянова — розвідки про назви сортів винограду, систему числівників, походження топонімів, явища міжмовної інтерференції у болгарських говорах України. Підсумком копіткої праці стала докторська дисертація «Болгарська мова в Україні: Проблема функціонування та розвитку лексики», захищена 1995 р.

З ініціативи І. А. Стоянова та під його керівництвом з 1979 р. в Інституті мовознавства було розпочато укладання першого «Болгарсько-українського словника». Ця фундаментальна праця побачила світ 1988 року.

У 1987 р. І. А. Стоянов перейшов на викладацьку роботу до Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, де 1991 р. очолив новостворену кафедру мов та літератур народів України. Протягом 1992–1998 рр. Іван Андрійович працював у Софійському університеті ім. Климента Охридського, викладав українознавчі дисципліни не лише у столичному університеті, а й у Південно-Західному університеті ім. Неофіта Рильського (м. Благоевград). За активної участі І. А. Стоянова в Софійському університеті 1996 р. було відкрито спеціальність «українська мова та література» на факультеті слов'янських філологій.

З 1998 р. І. А. Стоянов працював у Київському славістичному університеті — завідувачем кафедри слов'янської філології, деканом, з 2003 р. — директором Інституту славістики та міжнародних відносин. Педагогічну діяльність ученого було відзначено знаком «Відмінник освіти України», Почесною грамотою Верховної Ради України, медаллю та грамотою Міністерства освіти й науки Болгарії «Отець Паїсій Хилендарський».

Болгарин, народжений на українській землі, І. А. Стоянов усе життя працював на благо двох народів — вів наукові дослідження, укладав словники, виховував українських болгаристів та болгарських україністів, стояв біля джерел одного з перших болгарських культурних товариств в Україні «Родолюбие».

Вдумливий учений, досвідчений педагог, інтелігентна й толерантна людина — таким був доктор філологічних наук, професор Іван Андрійович Стоянов. Таким назавжди залишиться він у пам'яті колег, учнів, усіх, кому пощастило його знати.